

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
AKADEMİK Z.M.BÜNYADOV adına ŞƏRQŞÜNASLIQ İNSTİTUTU

AYBƏNİZ HƏSƏNOVA

CƏNUBİ AZƏRBAYCANIN TÜRK
(AZƏRBAYCAN) OYKONİMLƏRİ

“Elm və təhsil”
Bakı - 2020

*Kitab AMEA akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu
Elmi Şurasının qərarı ilə nəşr olunur*

Redaktor: M.Ə.Məhəmmədi
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Rəyçilər: V.İ.Məmmədov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
G.V.Verdiyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Aybəniz Bəhmən qızı Həsənova.

Cənubi Azərbaycanın türk (Azərbaycan) oykonimləri.

Bakı, "Elm və təhsil", 2020, 136 səh.

Kitabda ilk dəfə olaraq, xalqımızın ən qədim yaşayış məskənlərindən olan Cənubi Azərbaycan ərazisindəki yaşayış məntəqə adları toplanmış və bunlar müasir toponimik səviyyədə tədqiq edilmişdir. Məlum olduğu kimi, bu və ya digər məqsədlə yazılmış bəzi əsərlərdəki epizodik məlumatlar müstəsna olmaqla, tədqiq etdiyimiz regionun toponimiyası, xüsusən onun oykonimiyası indiyə qədər nə Cənubi Azərbaycanda – İranda, nə də respublikamızda ayrıca tədqiq obyektinə olmamışdır.

Buna görə də, bu əsərdə ilk təşəbbüs olaraq Cənubi Azərbaycan oykonimiyası toplanmış və sistemləşdirilmiş, onların qeydə alındığı mənbə və məxəzlər nəzərdən keçirilmiş, ayrı-ayrı paleo və mezooykonimlərin, imkan daxilində ilkin forma və variantları bərpa edilmiş, oykonimik adların yaranma və törəmə, meydana gəlmə və normalaşma yolları müəyyənləşdirilmiş, leksik-semantik qrupları (etnooykonimlər, antropooykonimlər, zooyooykonimlər, fitooykonimlər, orooykonimlər, hidrooykonimlər, əlamət və keyfiyyət bildirən sözlərdən düzələn oykonimlər və s.) aydınlaşdırılmışdır.

4602000000

N-98-2020 qrifli nəşr

© AMEA akademik
Z.M.Bünyadov adına
Şərqsünaslıq İnstitutu, 2020

CƏNUBİ AZƏRBAYCANIN TARİXİ-COĞRAFİ, SİYASİ, İNZİBATİ MÖVQEYİ HAQQINDA ÜMUMİ MƏLUMAT

XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan Rusiya tərəfindən işğal ediləndən sonra Azərbaycanın cənub torpaqları İranın hakimiyyəti altında qaldı.

Cənubi Azərbaycan, yaxud İran Azərbaycanı adlandırığımız ərazi İranda istər əhali, istərsə də rəsmi dairələr tərəfindən, sadəcə olaraq, Azərbaycan və ya İran Azərbaycanı, həmin ərazidə və ölkənin bütün başqa rayonlarında yaşayan, etnik mənşəyi, dili, dini və adət-ənənələrinə görə Şimali Azərbaycanda yaşayan azərbaycanlılarla eyniyyət təşkil edən əhali isə türklər və ya İran türkləri adlandırılır.

Ölkənin dörd əyalətindən birini təşkil edən Azərbaycan (Cənub) əyaləti ərazisində ilk dövrlərdə cənubda Həmədan, cənub-şərqdə Zəncan və Qəzvin mahalları da daxil idi.

1906-cı ildə qəbul olunmuş seçki nizamnaməsində Azərbaycan əyalətinin tərkibinə Təbriz, Urmiya, Xoy, Deyləmqan, Maku, Marağa, Binab, Miyandoab, Sovucbulaq, Dehxarqan, Mərənd, Əhər, Ərdəbil, Meşkin, Astara, Xalxal, Sərab, Miyanə və Sianqala mahalları daxil edilmişdi (1, 623).

1938-ci ilədək rəsmən "Azərbaycan əyaləti" (Qacarlar hakimiyyəti dövründə eyni zamanda "Azərbaycan

məmləkəti”) adı ilə o, İranın dörd əyalətindən biri olmuşdur.

“Azərbaycan əyalətində” Qacarlar hakimiyyətinin ilk dövründə əhalisi, əsasən, azərbaycanlılardan ibarət olan daha 3 mahal (Zəncan, Qəzvin, Həmədan) daxil olmuşdu. 1938-ci ildə İranda keçirilmiş inzibati - ərazi bölgüsünə əsasən ölkə ostanlara bölündükdə Cənubi Azərbaycan ərazisinin çox hissəsi Şərqi Azərbaycan və Qərbi Azərbaycan ostanlarına ayrıldı.

İranın şimal-qərbində yerləşən Cənubi Azərbaycan Şimaldan Azərbaycan respublikası, qismən Ermənistan respublikası, qərbdən isə Türkiyə və İraqa həmsərhəddir. Şərqdən Xəzər dənizi ilə əhatələnir. Cənubi Azərbaycanın Şimali Azərbaycanla sərhədini çox yerdə Araz, Bolqar və Astara çayları, Talış dağları silsiləsi təşkil edir.

1954-cü ildə Astara və onun ətraf sahələri Şərqi Azərbaycan ostanından alınaraq Gilan ostanına qatılmışdır.

Sonralar Zəncan heç bir oстана daxil olmayan ayrıca qubernatorluğa 1977-78-ci illərdə isə oстана çevrilmişdir (2, 426). 1996-cı ildə Ərdəbil ostanı yaradıldı.

Cənubi Azərbaycanın səthi, əsasən, dağlıqdır. Ərazi, əsas etibarilə geoloji quruluşu müxtəlif olan və çox yerdə şimal-qərbdən cənub-şərqa uzanan silsilə dağlardan ibarətdir. Şimalda Qaradağ silsiləsi, şərqdə Talış və Boqrov dağları, Cənubi Şahverdi dağları silsiləsi, qərbdə Kürdüstan dağları, mərkəzi hissədə Savalan və Bozquş dağları silsilələri uzanır. Ən hündür zirvəsi Savalan dağıdır (4821 m). Xəzər dənizi sahili boyunca dar ovalıq uzanır. Muğan düzünün bir hissəsi Cənubi Azərbaycan ərazisinə daxildir.

İqlimi kontinental, quru subtropik, mülayimdir. Çayları, əsasən, ərazinin şimal sərhədi ilə axan Araz çayı hövzəsinə aiddir.

Cənubi Azərbaycanın mühüm çayları bunlardır: Qotur, Qarasu (Araz hövzəsi), Qızılüzən (Xəzər hövzəsi), Coqatu (Urmiya gölü hövzəsi) və s. Ərazisinin çox hissəsində yarımşəhra bitkiləri üstündür.

Şimal, şimal-şərq və şərq hissəsində enliyarpaqlı meşələr (palıd, fıstıq, vələs, qarağac, ağcaqayın və s.) var. Dərələrdə yemşan, əzgil, itburnu və s. bitir. Astara mahalında həmişəyaşıl ağaclar üstünlük təşkil edir. Heyvanları: bəbir, qonur ayı, canavar, çöldonuzu (qaban), maral, ceyran, cüyür, çaqqal, tülkü, ərəb-dovşanı, qumsıçanı və s.; quşlar: kəklik, turac, qırqovul, qartal, sağsağan, göyərçin və s.

İrənin Həmədan, Tehran, Gilan, İsfahan, Rəşt, Xorasan, Xuzistan və s. ostanlarında da çoxlu azərbaycanlılar yaşayır.

Cənubi Azərbaycanda azərbaycanlılar, kürdlər, assuriyalılar, tatlar və b. xalqlar yaşayır. Rəsmi dil fars dilidir (yerli əhali, əsasən, Azərbaycan dilində danışır) (2, 416, 417).

Türklər - azərbaycanlıların ulu babaları bu ərazidə təşəkkül tapan ən qədim yerli (avtohton) xalqlardan biridir. Belə ki, hələ Aratta dövründə ölkənin adı ilə bağlı burada türk mənşəli əhalinin yaşaması barədə mülahizə irəli sürülmüşdü. Aratta ölkə adı ən qədim türk dillərində "dağ, dağlıq ölkə" mənasında işlədilirdi. E.ə.VIII əsrdə həmin ərazi Alateye "dağ, dağlıq ölkə" adlanırdı. Aratta və

Alateye yer adlarında real fonetik əvəzlənmə müşahidə olunur. Müasir türk dillərində Alataa, Alatuu, Alatoo, Alatey oronimləri işlədilir.

Aratta və Alateye yer adları ancaq ən qədim türk (prototürk) dilləri əsasında meydana gələ bilirdi. Ən qədim türk etnoslarının burada yaşamasına turukki turuki etnik adının bu əraziyə tətbiq olunması da göstərir. Turukki adı “türk” etnoniminin ilkin forması idi (1, 623).

Görkəmli Azərbaycan tarixçisi Z.Yampolski turukki-lər haqqında geniş məlumat verərək göstərir ki, o, həqiqətən, türk etnonimi ilə bağlıdır.

Z.Yampolski sənədlərlə sübut edir ki, hələ yeni eradan əvvəl XIV əsrdə - 3 min il yarım bundan əvvəl qədim Azərbaycan torpağı olan Urmiya gölü ətrafında türklər yaşayırmışlar. Assuriya mənbələri bunları “turuklar” adlandırırlar. Urartu mixi yazılarında Azərbaycan ərazisində yeni eradan əvvəl birinci minilliyin başlanğıcında onların (urartuların) “turixi” adlandırdıqları etnoslar göstərilir (3, 33).

Müəllif yunan mənbələri əsasında yeni eradan əvvəl V əsrdə Azərbaycan ərazisində türklərin məskun olduğunu söyləyir, “irki” sözünün etimoloji təhlili nəticəsində irki türk uyğunluğu qənaətinə gəlir (4).

Deməli, mənbələrdə göstərilirdiyi kimi, Aratta ölkəsi Azərbaycan torpaqlarında yerləşmiş və turukkular isə onun ən qədim sakinlərindən olmuşlar.

“Azərbaycan tarixi” adlı dərslikdə göstərilir ki, bu ölkə ilə əlaqədar (e.ə.III minilliyin birinci yarısı) hadisələr bir neçə Şumer dastanında (“En-Merkar və Aratta hökm-

darı, En-Merkar və “En-Sukuşsiranna”, “En-Merkar və Luqalbanda”, “Luqalbanda və Hurrum dağı”) əks olunmuşdur.

Şumer dastanlarının və mixi yazıların əlavə məlumatlarının təhlili Aratta dövlətinin qədim Azərbaycan ərazisində meydana gəldiyini söyləməyə imkan vermişdir.

Aratta Cənubi Azərbaycanda e.ə. III minilliyin birinci yarısında meydana gəlmiş ilk dövlət quruluşu idi. Onun ərazisi Urmiya gölünün cənub və cənub-şərq hissəsini əhatə edirdi.

E.ə. III minilliyin ikinci yarısında Mavərənnəhrdə (iki çayarası Mesopotomiya) Şumer şəhər dövlətləri süquta uğradı.

E.ə. XXIII əsrdə Urmiya gölünün cənubunda lullubi qəbilələrinin dövləti yarandı. Lullubum (lullubi) dövləti Cənubi Azərbaycanın ərazisində yaranmış erkən dövlət quruluşu idi (1, 67, 68).

Artıq orta əsrlərdə Azərbaycanda əsas etnik zəmini türk dilində danışan əhali təşkil edirdi. Bu etnik tərkibə yeni türk qəbilələri də daxil olurdu.

Burada hun qəbilə birləşməsinə daxil olan etnik qruplar, etnoslar da məskunlaşdırdılar. Qaynaqlar erkən orta əsrlərdə Azərbaycanda hun, peçeneq, kəngər, heptal, sabir, xəzər və başqa türk etnoslarının məskən salması barədə məlumat saxlamışdır. Ərəb qaynaqlarında deyilir ki, “Azərbaycan qədimdən türk tayfaları tərəfindən məskunlaşmış ölkədir. Orta əsrlərdə Azərbaycana gəlmiş türkdilli etnoslar hun ittifaqında birləşmişdilər. Bu ittifaqa bir çox türk etnosları, o cümlədən, kəngər, peçeneq, bulqar, qıp-

çaq, sabir, utiqur, onoqur, xəzər, türk, uz, heptal, barsil tayfaları daxil idi. Hun erkən orta əsr türkdilli tayfaların ümumi adı olmuşdur.

VII əsrə yaxın "türk" adı ümumiləşdirici ad - etnonim kimi işlədilmişdir (1, 213).

M.H.Vəliyevin (Baharlığının) rus dilində çap edilən "Азербайджан: физико-географический, этнографический и экономический очерки (1921) (5, 10, 15) və "Население Азербайджана – Музей этнографических сокровищ," (1925) əsərləri bu baxımdan xüsusilə qiymətlidir. Müəllif birinci kitabında Azərbaycanın fiziki-coğrafi, etnoqrafik və iqtisadi məsələlərinə dair məlumat verməklə yanaşı, onun toponimik və etnonimik landşaftı, etnoqrafik və etnogenetik problemlərinə xüsusi yer vermiş, bununla bağlı bir sıra əsas qanunauyğunluqları açıqlamağa çalışmışdır. Baharlığının "Население Азербайджана" əsəri ancaq bu məsələyə həsr olunmuş və burada, ilk dəfə olaraq, Azərbaycanın qədim etnik tərkibi, bu ərazidəki ayrı-ayrı etnosların təşəkküləmə tarixləri, Azərbaycan xalqının formalaşmasında iştirak etmiş türkdilli əsas komponentlər, onların məskunlaşdıqları konkret yaşayış məntəqələri etnotoponimik materiallar əsasında geniş və hərtərəfli şəkildə araşdırılmışdır. Əsərin ən üstün cəhətlərindən biri də budur ki, burada konkret olaraq xəzər, hun, quş, kəngər, xalac, caqatay, şamlı, aydınlı, şahsevən, ilxıçı, bayat, qacar, əfşar və s. türk tayfaları haqqında geniş məlumatlar verilmişdir (6, 387, 409).

Qədim və erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibi sabit qalırdı. Buna baxmayaraq,

Azərbaycana başqa adlar daşıyan etnosların gəlməsi və məskunlaşması davam edirdi. Mənbələr qədim və erkən orta əsrlər dövründə iki böyük etnik axını gəydə almışdır. Birinci axın kimer, skit, sak qəbilələrinin Azərbaycanda məskunlaşmasına, ikinci axın isə hunların burada məskən salmasına şərait yaratdı. Türk tayfalarının Azərbaycana (eləcə də bütün ön Qafqaz və ön Asiyaya) üçüncü axını orta əsrlərin başlanğıcında (XI-XII əsrlər) bu əraziyə gəlmiş səlcuq oğuzlarının adı ilə bağlıdır. Azərbaycana gəlmiş etnoslar yerli türk (adərbaycanlı və alban) əhalisi ilə dil, din və müəyyən dərəcədə etnik cəhətdən qohum idilər.

Orta əsr mənbələrində Azərbaycanın ərazisində yaşayan göstərilən etnoslardan başqa bir çox digər qəbilələrin yaşadığı qeyd edilmişdir. Bunlar maskut (massaket, kirdman, mar, hun, şrovan, ijamax, kateş, kel, kudet, şil) silv, qluar, quqar, bakan, lpin və s. ibarət idi (1, 211, 212).

Türkdilli etnosların qədim Azərbaycan ərazilərində məskunlaşması problemi müasir tədqiqatçıların daim diqqət mərkəzində olub, bu sahədə onlar qiymətli tədqiqat işləri aparmış və dəyərli nəticələr əldə etmişlər. Məsələn, Mahmud İsmayılov göstərir ki, Miladdan əvvəl ikinci minilliyin sonu - birinci minilliyin əvvəllərində Azərbaycan torpaqlarında digər soy birləşmələr də məskun idi. Onların əksəriyyəti yerli olub qədimdən bu ərazidə yaşayırdılar, digər qrupu isə gəlmə soylar deyil, yerli soylar olub, müxtəlif səbəblərə görə bu ərazidən uzaqlaşmalı olmuş, bəziləri uzun yüzilliklərdən sonra yenidən öz əvvəlki yurdlarına qayıtmışdılar.

Gəlmə soyların bəziləri bizim yurdumuzda məskunlaşmış, digərləri isə uzaqlaşmağa, başqa torpaqlara getməyə məcbur olmuşdurlar. Türkdilli soyların ilk məskunlaşdığı yerlərdən biri Ön Asiya olmuşdur - Ön Asiyada yaşamış bir çox soylar, xüsusən türkdilli qəbilələr şərqə, Orta Asiya torpaqlarına hərəkət etmiş, Yaxın və Ön Asiyaya, həmçinin Azərbaycan torpaqlarına gəlmişlər. Miladdan əvvəl altıncı yüzillikdən birinci yüzilliyə qədər Azərbaycanın cənub torpaqlarında, Urmu gölü sahilində matienlər yaşamışlar. Hələ III minillikdə Azərbaycan torpaqlarında məskunlaşmış soylardan biri Kuti soy birləşməsi idi. Azərbaycanın cənub torpaqlarından şimala doğru Urmu gölü yaxınlığında II və I minilliklərdə hürrilər yaşamışlar.

Qədimdən Azərbaycan ərazisində yerli soylarla yanaşı, uzaq yerlərdən, xüsusən Orta Asiyadan köçüb gəlmiş soylar da yaşamışlar. Bu soylardan ən çox saylısı sakmassaketlər olmuşlar. Həmin soyların hələ miladdan əvvəl VII yüzillikdə qədim Azərbaycan torpaqlarına gəlmələri barəsində ilk məlumatı V yüzillikdə yaşamış yunan tarixçisi Herodot vermişdir. VI yüzillikdə yaşamış Bizans tarixçisi Menandr yazır ki, "Qədimdə türkləri saklar çağırırdılar" (7, 9, 11).

Məhəmməd Həsən Baharlının fikrincə də Xəzərlər ağ, yaxud cənub hunlarına aid edilən və lap qədimlərdən güclü dövləti olan Xəzər dənizi və Qara dəniz arasındakı çöllərdə yaşayan köçəri türk tayfalarından biridir. "Onların indiki Azərbaycana ilk gəlişləri Xorenskidə bizim eradan əvvəl 193-cü il (hicridən əvvəl 815-ci il) göstərilir və bu gəliş başqa türk xalqları tərəfindən onların sıxışdırılıb

çıxarılmasına səbəb olmuşdur. Qədim Azərbaycana xəzərlərin gəlişindən təxminən beş yüz il sonra hunlar gəlmişlər. Onlar hələ eramızdan iyirmi əsr əvvəl əvvəlcə hin adı ilə çinlilərə məlum idi və Monqolustandan, Türküstandan və Qırğızıstandan Ural dağlarına kimi bütün ərazini tuturdular. Sonralar hunlar ağ, yaxud cənub, qərb və şimal hunlarına parçalanmışdılar. Ağ hunlar Amu-Dəryaya və Qafqaz və İran Azərbaycanı da daxil olmaqla, Azərbaycanın hər yerinə yayılmışdılar. Onlar bir sıra tayfalara - xəzərlərə, massaketlərə, sabir hunlarına, quşanlara, yaxud qara hunlara və s. ayrılmışlar.

Hunlar ən qədim türk xalqıdır. Avropalılara isə onlar eramızın III əsrindən sonra başqa türk xalqları tərəfindən sıxışdırılıb Avropaya hərəkət edən zaman məlum olmuşlar.

Tarixdə - hunların III yüzillikdə ayrıca bir xalq kimi göstərilməsinə baxmayaraq, Strabon hun tayfasının adını çəkmişdir ki, bunu da həmin hunların əcdadları kimi qəbul etmək olar.

İndiki Azərbaycanda hunlar, hun - quşanlar, yaxud qara hunlar və sabir yaxud da hun - sabirlər adı ilə gəlmişlər.

Quşanlar tərəfindən hunların adını Ziya bəy Alı qədim türklərin beş müqəddəs heyvanının birinin, yəni quş sözünü ifadə edən “quşan” adından olduğunu deyir (8, 37, 38).

Sabirlər və savarlar ən güclü hun tayfaları hesab olunurdu. 826-cı (210) - 83-cü (221) illərdə Qafqaz Azərbaycanında və İran Azərbaycanında ərəblərə qarşı üsyanları

ərəblər yatırmaq iqtidarında olmayanda Amu-Dəryadan türkləri çağırmışdılar. Türklər üsyanı yatırıdıqdan sonra hər iki Azərbaycanı tutmağa çağırıldılar. Həmin vaxtdan türklər bura axışib gəlməyə başladılar və əvvəllər kəngərlilər, cavanşirlər, xalaclar, türkmənlər, səlcuqlar, kailər, monqol xalqlarından isə monqollar, cığataylar və başqaları gəldilər.

1034-cü ildən başlayaraq Azərbaycana səlcuq adı ilə tanınmış başqa bir türk qəbiləsi gəlməyə başladı.

Səlcuqlar bir sıra tayfalara bölünmüşlər və bunlardan bir çoxları monqol hücumu dövründə onlara tabe olmaq istəməyib, Kiçik Asiyaya çıxıb getmiş və oradan sonralar müxtəlif vaxtlarda Azərbaycana gəlmişdilər, bir hissəsi isə monqollar dövründə də Azərbaycanda qalmışdı. Səlcuq tayfaları indi də Ayrum, Şamlı, Bəydidilk İnallı, Təklə, Qaramanlı, Əhmədli, Aydınlı, İmirli, Duxər və s adlarla məşhurdur (8, 35).

Cabir Məmmədov və Həbibə Soltanovanın birlikdə yazdıqlar! “İranın və Əfqanıstanın coğrafiyası” adlı əsərdə göstərilir ki, azərbaycanlılar İranın ən böyük türkdilli xalqı olub Şərqi və Qərbi Azərbaycan, Zəncan əyalətlərində məskunlaşmışlar. Onlar həm də Tehran, Həmədan, Qəzvin, Ərak, Save şəhərləri əhalisinin xeyli hissəsini təşkil edir. Azərbaycanlılar arasında xüsusiliyini saxlayan etnik qruplar mövcuddur (qaraçorlular, bayatilər, cavanşirlər, əfşarlar, şahsevənlər, qarapapaqlılar, qaradaqlılar və s.) (9, 50).

Məhəmmədhəsən Vəliyev Baharlı “Население Азербайджана...” əsərində bulqar, skif, xəzər, qazax, şıx-

lı, salahlı, hun, quş, xələc, sabir, kəngər, türkmən, çağatay, qarapapaq/qarabörk, cəlair, ayrum, şamlı, bəydili, inallı, təklə, qaramanlı, əhmədli, aydınlı, imirli, şahsevən, ilxıçı, bayat, yuva, qacar, əfşar, zülqədəri, çobani, baharlı, padar, sutacı, lək, xəlilli, sorsor, osallı, armudlu və s. oykonimlərin adlarını göstərmişdir (6, 387, 409).

Bizim tədqiqat üçün istifadə etdiyimiz mənbələrdə, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi əsasən, yaşayış məntəqələrinin – kəndlərin, qəsəbələrin, xırda və böyük şəhərlərin adları və onlar haqqında sırf coğrafi məlumat verilmişdir.

Təbiidir ki, belə kitablara (xırda) toponimik vahidlər – məhəllə, küçə, məxsusi sahələr, suvarma kanalları və kəhrizləri və s. bu kimi adlar düşməmişdir. Halbuki, belə “xırda” coğrafi adlar daha qədimdə yaranmış olur və bunları ifadə edən adlar içərisində daha çox və daha qədim türk mənşəli sözlərə rast gəlmək olar. Buna görə də, biz bu qəbil adları əks etdirən, mənbələr də axtarmağa səy göstərdik.

Bu baxımdan XIX əsrin I yarısında yaşamış, Qacarlar dövrünün görkəmli tarixçi alimlərindən olan Nadir Mirzənin Təbriz şəhərinin tarixinə həsr etdiyi *تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز* əsəri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu əsərdə müəllif özünəqədərki, Şərqi zəngin mənbələrindən istifadə edərək, Təbriz və Təbriz ətrafında mövcud olmuş, çoxlu yer adlarından xüsusən, kəhriz adları, qəbiristanlıqlar və s. adlar göstərmişdir ki, bunlara dövrümüzün digər mənbələrində rast gəlmək olmur. Təbriz şəhərinin özündə və ətrafında olan kəhriz adları içərisində çoxlu türk mənşəli hidronimlər vardır.

(قنات) شاه چلبی

عینی قدیم است. ندانیم که بانی (آن) که باشد و به کدام قرن بود (ه). این قنات سالها خشک و منطمس بود (تاآنکه) نواب عباس میرزا فرزند و ولیعهد پادشاه مغفور فتحعلی شاه به آبادانی آن فرمان داد. آب نیکو جاری شد. رشته این قنات تا به روستای کندرود که تا تبریز دو فرسنگ و نیم است.

Şah Çələbi (kəhrizi)

Bu kəhriz də qədimdir. Yaranma tarixi məlum deyil. Uzun müddət bu kəhriz qurumuşdu. Fətəli şahın oğlu vəliəhd Nəvvab Abbas Mirzənin əmri ilə kəhriz təmir edildi, sonra bulaqdan su axmağa başladı. Bu kəhriz Təbrizin yaxınlığında olan Kondurut kəndinə qədər uzanır.

جهانگیر میرزا

فرزند لیم عباس میرزا ولیعهد است. مادر او دختر محمد یار بیک از طایفه ترکمان آذربایجان و احوال آن امیرزاده چندین بودند.

Cahangir Mirzə (kəhriz)

Bu kəhrizin adı Vəliəhd Abbas Mirzənin üçüncü oğlu Cahangir Mirzənin adıyla bağlıdır. Onun anası Azərbaycan türkləri tayfasından olan Məhəmməd Yarbəyin qızı idi (10, 48, 49).

Türk professoru Fəruq Sümərin "Oquzlar" kitabında Əfşar, Bayat, Baharlı, Bəydili, Şeyxli, Cağatay, Oxlu, Sultanlı, Qaraxanilər s. adlı etnoykonimlərə rast gəlinir (11, 210, 320).

Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsi ilə 1994-cü ildə Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı tərəfindən çap edilmiş "Azərbaycan tarixi" adlı dərslikdə Azərbaycan, Atropatena, Urmiya, Aratta, Zəncan, Araz, Lullubum (Lullubi), Kutium (Qutium), Kutilər (Qutilər), Manna, Zir-

tu (İzirtu), Sərab, Miyanə, Uışdış, Ərdəbil və s. adlar göstərilir (1, 19, 40).

Abdulla Həsənalı oğlu Fazili "Atropatena" (e.ə. IV - e. VII əsri)" adlı əsərində Urmu, Ərdəbil, Meşkinşəhr, Mərənd, Sərab, Təbriz, Miyanə, Marağa, Zəncan, Həsənlü, Göytəpə, Qazaka, Səpmas, Araz, Ağçay, Maku çayı, Mərəkə çayı, Əhər çayı, Xorasan və s. oykonimlərin adlarını göstərmişdir (12, 24, 83).

Ağamusa Axundov "Torpağın köksündə tarixin izləri" adlı kitabında Kəngərli, Padar, Qaraqoyunlu, Qaraqaşlı, Qaradağlı, Qaramanlı, Dəmirçi, Əhmədli və s. etnooykonimlərinin adlarını qeyd etmişdir (13, 23, 25).

Prof. T.M.Əhmədov "El-obamızın adları" (14), "Azərbaycan paleotoponimləri" (15), "Azərbaycan toponimikasının əsasları" (16, 49, 60) adlı əsərlərində Boyat, Qırçaq, Qazançı, İlxıçı, Padar, Xələc, Gərkər, Dondarlı adlı tayfaların adlarını qeyd etmiş, onlar haqqında məlumatlar vermişdir.

Prof. Həsən Mirzəyev "Aşiq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz" adlı əsərində xüsusi adların - toponim və antroponimlərin ətraflı təhlilini vermiş, xalqımızın təşəkkülündə mühüm rolunu oynayan kotanlı, çanaqçı, quşçu, dəmirçilər, soğanlı, cığatay, yayçı, xalac və s. etnosların etimoloji təhlilini vermişdir (17, 200, 225).

ادبى گارنامه يورداود) ايران زمين فرهنگى adlı məqalələr toplusunda Mərənd, Kərkər, Qaratəpə, Həsənlü, Miyanə, Sərab, Qaraçala və s. oykonimlərinin adları qeyd edilir (18, 82, 91).

ایران نامهای شهرها و دیه های ایران ətərində demək olar ki, Cənubi Azərbaycanın oykonimləri öz əksini tapmışdır (19, 82, 91).

پریدخت جغرافیای روس تایی ətərində İran Azərbaycanının kənd təsərrüfatı iqtisadiyyatı, mədəniyyəti, kəndləri haqqında məlumat verilir, adları mənbələrdə qeyd edilir (20, 10, 15).

ایران نامهای شهرها و دیه های ایران ətərində Seyid Əhməd Kəsəvi ("İranda Xorasan, Zəncan, Xalxal, Təbriz, Həmədan, Xoyn vilayətlərinin adlarını qeyd etmişdir (21).

Mə'sud Keyhan "Coğrafiyayə eğtesadiyè İran" əsərində Ərdəbil, Xalxal, Xoyn, Təbriz, Zəncan, Qom, Miyanə və s. şəhərlərin adlarını göstərmişdir (22).

Q.Qeybullayev "Топонимия Азербайджана", "Qədim türklər və Ermənistan", "Azərbaycan türklərinin inkişafı tarixindən "К этногенезу азербайджанцев" kitablarında: alban, iymax, qarqar, kənkər, hun, avar, peçeneq, qırçaq, kəbirli, bayandur, oğuz, kınık, əfşar, bəydili, Bükdüz, bayat, yazqır, eymur, qarabölük, kanqlı/qanqlı, salor, inanlı, xələc, qaraüylü, günəşli, arallı, gündüzlü, kosaəhmədli, ərəşli, bəykişli, alplı, isallu/osallu, çaparlı, qarահəsənli, əhmədli, çəmənli, kotaylar, işkarlı, karaman, zülqə-dər, taraklı, bahadurlu, tamlı, rumlu, ramazanlı, aydınlı, sarıxanlı, çaparlı, türxan, kumar, dondarlı, qacar, qaradağlı, padar, axtaçı, qəmbərli, qaraqurbanlı, alpout, hacılı, bayramlı, qaraman, qızılbaş və s. etnooykonimləri göstərmiş və onlar haqqında geniş məlumat vermişdir (23, 17, 76).

Güney Azərbaycanın azadlığı, bütövləşməsi uğruna yorulmaz mübariz M.Məhəmmədinin xidmətləri əvəz olunmazdır.

1993-cü ildə M.Ə.Məhəmmədi tərəfindən tərcümə olunmuş “Qızılbaşlar tarixi” adlı əsərində müxtəlif qızılbaş tayfaları: Şamlu, Rumlu, Ağacəri, Bayramlu, Əkrəmi, Qaracarlı, Ağqoyunlu, Bayanduri, Mosullu, Şeyxavənd, Çəpni, Bayat və Bozçalı, Təkəli, Türkman, Alpaut, Baharlı, Qaramanlı, Hacılı, Bayburtlu, Evoğlu, Qaracadağlı, Ustaclu, Zülqədr, Əfşar, Qacar və b. tayfalar haqqında məlumatlar verilir, onların etimologiyası da göstərilmişdir (24, 1, 6, 11, 12, 13, 14, 16, 18, 22, 23, 25, 26, 28, 32, 36).

2012-ci ildə nəşr olunmuş “Güney Azərbaycan məsələləri” adlı əsərində M.Məhəmmədi “Güney Azərbaycan ərazisinin bölünməsi təqvimini”, “Qaramanlılar – Orta şərqdə türk dilinə rəsmi status vermiş ilk sülalə”, “İranda türklərin yaşadığı məntəqələrin ümumi siyahısı” adlı məqalələri dilimizə çevirmişdir. Ümumiyyətlə bu əsərə – Güney Azərbaycan probleminə həsr olunmuş məqalə, müsahibə və tərcümələr toplanmışdır (25, 102, 109, 163).

Müəllifin baş redaktoru olduğu “Bakı-Təbriz” jurnalında Güney məsələsi, o taylı-bu taylı Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti, ictimai-fəlsəfi fikri, ədəbiyyatı, dili barədə dəyərli yazılar çap olunmuşdur (26, 14).

Göstərilənlərdən əlavə, Cənubi Azərbaycanın oykonimləri Z.M.Bünyadovun, S.B.Aşurbəylinin, A.A.Axundovun, A.M.Qurbanovun, N.M.Vəlixanlının, T.İ.Haciyevin, K.N.Vəliyevin, T.M.Əhmədovun, A.H.Fazilinin, S.M.Onulla-

hinin və başqa tədqiqatçıların əsərlərində bu və ya digər problemlərin həlli ilə bağlı öz əksini tapmışdır.

Cənubi Azərbaycanın oykonimlərinin toplanması və öyrənilməsində elmi əsər, monoqrafiya və məqalələrdən də istifadə olunmuşdur.

I FƏSİL

İRANDA TOPONİMLƏRİN ARAŞDIRILMASI

1.1. CƏNUBİ AZƏRBAYCAN OYKONİMLƏRİ MƏNBƏLƏRDƏ

Hər bir xalq müəyyən tarixi ərazidə yaranmışdır. Eləcə də Azərbaycan türkləri. Heç bir xalq indi yığcam yaşadığı ərazidən kənarında meydana gəlməmişdir. Xalqlar əvvəl müəyyən bir tarixi ərazidə yaranıb formalaşmış, sonradan müxtəlif səbəblərə görə başqa ərazilərə yayılmışlar. Azəri türklərinin bir xalq kimi formalaşdığı ərazi Azərbaycan olmuşdur. Onun xalq kimi yarandığı ərazi şimalda Dərbənddən, cənubda İranın Zəncan-Qəzvin bölgəsindən (bura da daxil olmaqla), şərqdə Xəzər dənizindən başlayır, qərbdə Tiflis, İrəvan (ind. Yerevan) və Urmiya gölünün qərb sahilini əhatə edirdi. Azərbaycan xalqı bu geniş ərazidə yaşayan türk etnoslarının və qonşu ölkələrdən gəlib burada məskunlaşmış, türk dillərində danışan digər tayfaların qaynayıb qarışmasından yaranmışdı. Bütün xalqlarda olduğu kimi, Azəri türklərinin də formalaşması prosesində və sonrakı dövrlərdə onun tərkibinə başqa dillərdə danışan ayrı-ayrı etnoslar, xüsusilə farsdilli tayfalar daxil olmuşlar. Azərbaycan dili türk dilləri qrupuna daxildir. Azərbaycan türkləri erkən dövrdən türk (prototürk, erkən türk) dilində danışmış və heç bir başqa xalqdan dönməmişlər. Azərbaycan xalqını öz etnik və dil köklərindən qoparmaq üçün uzun müddət müxtəlif qondar-

ma müddəalar ortaya atmış və belə nəzəriyyələri Azərbaycan xalqının tarixinə calamışlar. Bu proses indi də davam edir. Azəri türklərinin əsl soykökünü, dil və etnik kökünü araşdıranlara, yaxud bunun naminə səs qaldıranlara siyasi damğa və ləkə vurub sıradan çıxarırdılar. Bəzi tədqiqatçılarımız artıq çeynənmiş konsepsiya ilə silahlanaraq xalqımızın cənubda farsdilli əhalidən, farslardan, şimalda Qafqaz dilli etnoslardan dönmə olduğu kimi əsassız fikri tariximizə sırımağa çalışırlar. Halbuki nə farsların, nə də Qafqaz dilləri ailəsinə mənsub olan etnosların kütləvi surətdə türkləşməsini göstərən heç bir tarixi dəlil və sübut yoxdur (1,9). Bu xalqların dönüb türk (Azərbaycan) dilində danışmasına nə siyasi, nə iqtisadi, nə də ideoloji (dini) şərait olmamışdır. Türk türklüyündə, fars farslığında, ləzgi də ləzgiliyində qalırdı, çünki bir xalq kimi qədimdən formalaşmış farsların, yaxud Azərbaycana Dağıstandan axıb gələn ləzgidilli etnosların etnik və dil tərkiblərini dəyişməyə ehtiyac duyulmamışdır. Baxtilə Azərbaycanda məskən salmış Qafqaz və farsdilli etnoslar indiyədək öz dillərini saxlayırlar.

Tarix boyu azəri türkləri farsmənşəli və Qafqazdakı digər etnoslarla qonşu olmuş, onların müəyyən qismi Azərbaycanda məskən salmış və xalqımızla bilavasitə ünsiyyət yaradaraq biri digərinə qarşılıqlı mədəni təsir göstərmişdir. Azərbaycanın ərazisində təmsil olunan etnosları ümumi bir cəhət, dini ideologiya birləşdirirdi. Azərbaycan əhalisi - istər türklər, istərsə də digər etnoslar atəşpərəstlik və bütperəstlik dini etiqadlarını saxlayır, xarici işğallara

qarşı birgə müqavimət göstərir, bu və ya digər dövlətin hakimiyyətinə birgə tabe olurdular (1,12).

Məlumdur ki, təkcə Cənubi Azərbaycan ərazisində deyil, ümumiyyətlə bütün İran ərazisində türk mənşəli yer adlarının sayı həddindən artıq çoxdur. Bu da təsadüfi deyil, çünki hələ eradan əvvəlki dövrlərdə İranın bütün regionlarında türkdilli qəbilələr kök salmış və bu ölkənin həyatında bütün ictimai-siyasi sahələrdə fəal rol oynamışdır. Təkcə belə bir tarixi faktı xatırlamaq kifayətdir ki, XI əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər İran dövlətinin başında türklər durmuşdur. İranın həm coğrafi şəraiti, həm ictimai-siyasi tarixi nəzərə alındıqda məlum olur ki, bu ölkədəki türk mənşəli yer adları, o cümlədən toponimlər özlərinin yalnız çoxluğu ilə fərqlənmir, həm də çox qədim dövrlərdə yaranması ilə diqqəti cəlb edir. Bu da Azərbaycan xalqının və dilinin tarixini ətraflı, dərinlən tədqiq etmək üçün Azərbaycan elminin sərəncamına çox qiymətli faktlar vermiş olur. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, alimlərimiz Cənubi Azərbaycanın toponimiyasının elmi əsaslarla siyahıya alınması, qeyd olunması imkanından, məlum siyasi məsələlərə görə, məhrum olmuşlar, halbuki İran ərazisində və xüsusən, Cənubi Azərbaycanın bölgələrində, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ictimai elmlərin bir sıra əlaqədar sahələrini (tarixşünaslıq, dilşünaslıq, iqtisadiyyat və s.) tədqiq etmək üçün çox faydalı və qiymətli faktlar vardır.

Bununla belə İranda dövlət səviyyəsində əhalinin siyahıya alınması, kəndlərin, şəhərlərin və s. digər yaşayış məntəqələrinin, coğrafi obyektlərin hərbi Nazirlik xətti ilə

siyahısı tutulmuş və xoşbəxtlikdən bir neçə cilddən ibarət olan kitablarda çap edilmişdir. Bu kitablarda yer adları zonalardan üzrə, fars əlifbası ilə verilmiş, hər coğrafi məntəqə haqqında inzibati-coğrafi məlumat (coğrafi məntəqənin sahəsi, inzibati-coğrafi sərhədi, əhalisinin sayı və s.) göstərilmişdir. Doğrudur, yer adlarının qarşısında onların linqvistik mənşəyi - toponimin hansı dilə aid olması göstərilməmişdir, lakin bu mənbələri toponimik tədqiqat obyektinə üçün yararlı və etibarlı edən cəhət budur ki, bütün yer adları həm fars əlifbası ilə, həm də latın əlifbası əsasında düzəldilmiş transkripsiya ilə verilmişdir.

Əlbəttə, kitablarda oykonim qrupuna daxil olan sözlərin (məhəllə, küçə və s.) hamısı öz əksini tapmamışdır. Lakin bu mənbələrlə ilkin tanışlıq belə bir fikir yaradır ki, həmin kitablarda öz əksini tapmış yer adları sırasında türk mənşəli oykonimlərin miqdarı o qədərdir ki, onları, yəni Cənubi Azərbaycan ərazisindəki türk mənşəli oykonimləri, ayrıca tədqiqat obyektinə kimi öyrənməyə tamamilə imkan verir.

İranda “Fərhəngə İrənzəmin” və “Fərhəngə coğrafiya-yi İrən” adı altında nəşr edilmiş mənbələrdə verilmiş coğrafi adlar içərisindən türk mənşəli hesab etdiyimiz oykonimlərin kartotekasını hazırladıq və tədqiqata cəlb etdik. Kartoteka ilə tanışlıq göstərdi ki, bu ad altında İranda çap olunmuş mənbələri iki əsas qrupa bölmək olar:

1. Bilavasitə inzibati-coğrafi səciyyəyə daşıyan mənbələr. Bu mənbələrdə yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi coğrafi yerlərin adları və onlar haqqında inzibati-coğrafi məlumat verilir.

- ۱) دكتور محمود پناهیان (تبریزی) فرهنگ جغرافیائی ملی ترکان ایران زمین. تهران: ۸۱۳۶: جلد دوم (27)
- ۲) دكتور محمود پناهیان (تبریزی) فرهنگ جغرافیائی ملی ترکان ایران زمین. تهران: ۸۱۳۶: جلد دوم (28)
- ۳) نادر میرزا. تاریخ و جغرافی را رالسلطنء تبریز: ۳۱۳۷ (10).
- ۴) فرهنگ جغرافیائی ایران. تهران ۱۳۳۰ (19).

2. Müxtəlif məzmunlu məqalələr toplusundan ibarət kitablar.

Qeyd edək ki, “fərhəng” sözünün fars dilində iki mənası var:

1) Lüğət; 2) Mədəniyyət. Bu qrupa daxil olan mənbələr də, çox halda, “Fərhəng İrənzəmin” adı altında çap olunmuşdur. Bu mənbələrin məzmunu ilə tanış olduqda məlum olur ki, bunların adında “fərhəng” sözü “lüğət” mənasında yox, mədəniyyət mənasında işlənmişdir. Həmin məqalələr şifahi ədəbiyyata, adət və ənənələrə həsr edilmişdir.

Lakin bunların da içərisində xüsusən, bu və ya digər regionun və ya şəhərin tarixinə həsr edilmiş məqalələrdə bir sıra şəhər, kənd və coğrafi məntəqələrin adları çəkilir ki, biz onların içərisindən türk mənşəli oykonimləri toplamışıq. Beləliklə, biz bu mənbələrdə verilmiş İrandakı yer adları siyahısından xeyli türk mənşəli oykonimləri toplamış və izah etmişik. Bir məsələni xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, İranda nəşr edilmiş mənbələrin heç birində coğrafi adların dillərə görə mənşəyi, yəni dil mənsubluğu göstərilməmişdir. Tədqiqat işində bu mənbələrdən toplanmış və təhlil edilmiş oykonimlərin türk mənşəli olduğu müəyyən və sübut edilir.

Bu qrupa daxil etdiyimiz mənbələrdə bəzən elə məqalələrə rast gəlinir ki, bunlar İran tarixinin bu və ya digər məsələsinə həsr olunduğu üçün, məqalədə yeri gəldikdə İran Azərbaycanı ərazisindəki bəzi şəhər, kənd adları və bir sıra digər yaşayış məntəqələrinin və coğrafi obyektlərin adları çəkilir. Müəlliflər tərəfindən qədim dövrə aid edilmiş yer adları içərisində, təbiidir ki, türk mənşəli oykonimlər də vardır.

Bu cür məqalələrin İran ərazisindəki türk mənşəli coğrafi obyektləri öyrənmək üçün faydası bir də ondadır ki, coğrafi obyektin həmin ərazidə qədimdən mövcud olduğu faktlar əsasında göstərilir.

Fikrimizi sübut etmək üçün “Purdavudun xatirəsinə həsr olunmuş məqalələr toplusu”nda Əbdüləli Karəngin “Asare tarixi-ye Sasaniyan dər Azərbaycan” (Azərbaycanda Sasanilər dövrünə aid tarixi abidələr) məqaləsindən aşağıdakıları nümunə gətiririk:

İranlıların Məhəmməd peyğəmbərin müqəddəs dininə qoşulması qeyri-ixtiyari olaraq məni Sasanilər hakimiyyətinin son dövrlərində Azərbaycanda mövcud olan çoxlu qalalar, istehkamlar və s.... haqqında düşünməyə vadar etdi. Dərhal xəyalımda Təbrizlə Araz çayı arasındakı dağ ətəklərini, dərələri, keçidləri, qədim qalaları keçdim və qarşıma belə bir sual çıxdı: Azərbaycanda Sasanilər dövründəki qalalardan - bir hissəsi Səfəvilər dövrünə qədər, hətta bu dövrdən sonrakı zamana qədər istifadə olunmuş, bu qalalardan başqa qalalar da olmuşdurmu? Cavab aydın idi: Bəli; Gültəpələr, Gərgər, Qaratəpələr, Hərzənd, Baruc, Mərənd, Xosrovşah, Həsənlu, Göytəpə, Miyanə, Sərab və

s. bunlar kimi digərləri Urartu, Midiya, Əhəmənilər, Əşkənilər, Sasanilər və islamın ilk yüzillikləri dövründə baş vermiş, tarixi hadisələrdən danışan və nişan verən yerlərdir.

Göründüyü kimi, burada mövcudluğu Sasanilərdən çox-çox əvvəl - Urartu dövrünə, Midiya və Əhəmənilər dövrünə aid edilən yer adları içərisində türk mənşəli olması heç bir şübhə doğurmayan Gültəpələr, Qaratəpələr, Həsənlü, Göytəpə kimi oymaqlar vardır (18,82-91). Deməli, belə faktlar əsasında bu nəticəyə gəlmək olur ki, Cənubi Azərbaycandakı coğrafi adların müəyyən hissəsi eramızdan çox-çox əvvəl yaranmışdır (18, 82-91).

Cənubi Azərbaycan ərazisində tarixən işlənmiş, bir çoxları indiyə qədər mühafizə olunmuş toponimlərin yaranma və formalaşmasında ən fəal rol oynamış etnonim və antroponimlərin qeydə alındığı antik yunan, qədim Roma, Suriya, erməni, gürcü, fars, türk - Azərbaycan və s. əsas mənbələri tarixi-xronoloji istiqamətdə nəzərdən keçirmək lazımdır.

Bu baxımdan Azərbaycanın qədim tarixinə dair qaynaqlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. S.S.Əliyarov və Y.M.Mahmudovun redaktəsi ilə 1989-cu ildə çapdan buraxılmış "Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar" əsərində göstərilirdiyi kimi, erkən yazılı qaynaqların Cənubi Azərbaycan ərazisində qeydə aldığı ən böyük ilkin dövlət birləşməsi Mannadır. Urmiya gölü hövzəsindəki bu dövlətin tarixinə dair yazılı sənədlər başlıca olaraq e.ə. IX-VII yüzilliklərə aid Assuriya və Urartu mixi yazılarındadır.

Həmin sənədlər Manna ilə qonşuluqdakı Assuriya və Urartu hökmdarlarının buraya hərbi yürüşlərini təsvir etdiyi üçün hərbi sənəməçi qaynaqlar kimi təsnif edilir. Bu qaynaqların çoxu Assuriya və Urartu ərazisindən tapılmış, bir neçəsi isə Urmiya gölü rayonunda qeydə alınmışdır (29, 9).

Kitab müəlliflərinin fikrincə, məlumatların birtərəfli və qərəzli olmalarına baxmayaraq, bu yazılar Azərbaycan ərazisində ibtidai-icma quruluşunun dağılması nəticəsində yaranmış “ölkələr” onların vahid dövlət ətrafında birləşməsi, həmçinin həmin dövlətin əhalisinin etnik tərkibi - Manna tayfaları, onların məşğuliyyəti haqqında tutarlı məlumatlarla zəngindir (29,10). Əsərdə göstərildiyi kimi belə məlumatların, xüsusilə onomastika materiallarının sayı artdıqca, onların ümumiləşdirilməsinə həsr olunan yeni araşdırmalara ehtiyac duyulur. Bu baxımdan mixi yazılı mətnlər öz elmi dəyərini bu gün də saxlayır. Bu qədim yazılı abidələrdə Azərbaycanın, o cümlədən Cənubi Azərbaycanın Zirta şəhəri, Uauş dağı (indiki Səhənd dağı), İzi-biya qalası, Armed qalası, Tuaya ölkəsi, Parda şəhəri, Buku ölkəsi, Qutuxani ölkəsi, Udaki, Aza, Uışdişi, Zikertu, Ullus və s. antroponimləri, mannalı, kumurdilər və s. etnonimləri qeydə alınmışdır.

Azərbaycan toponim, etnonim və antroponimlərinin qeydə alındığı mənbə və məxəzlər içərisində antik yunan, qədim Roma və Suriya mənbələrinin də özlərinə məxsus xüsusi yerləri də vardır. Məsələn: e.ə. VI-V əsrlərdə yaşamış Miletli Hekateyin “Землеописание” adlı əsərində Araz çayının, qədim türk qəbilələrinin sayılan miki və

dondar qəbilələrinin adları çəkilir və onlar haqqında müəyyən məlumat verilir (23, 7, 8).

Azərbaycana aid bu qəbildən olan onomastik vahidlərə e.ə. V əsrdə yaşamış Herodotun 9 cildlik "Tarix" əsərində də, az da olsa, təsadüf olunmaqdadır. Belə ki, onun əsərində Kaspi dənizinin, Qafqaz dağının, sak, muk, kimmer və kaspi qəbilələrinin adları çəkilir, bu qəbilələrdən əksəriyyətinin Kaspi dənizinin cənub sahillərində yaşadığı göstərilir (30, 40, 566, 568).

E.ə. V əsrin 40-cı illərində yaşayıb yaratmış Pompeni Mela "Yerin təsviri" əsərində isə Atropatena və Qafqaz Albaniyası haqqında məlumat vermiş, kaspilərdən, kaduslardan, midiyalılardan, albanlardan və s. danışmışdır (29, 15).

Yenə e.ə. yaşamış Polibi də Azərbaycanın cənub hissəsi haqqında məlumat vermiş və oranı "Artabazanın vilayəti" adlandırmışdır (29, 20).

Azərbaycanın qədim dövrünün ən dolğun, geniş və ilk təsvirini verən e.ə. 64-cü ildə Amasiya şəhərində (Kiçik Asiyada) doğulmuş və b.e. 24-cü ilinə kimi yaşamış antik yunan coğrafiyaşünası və tarixçisi Strabon olmuşdur. Onun Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan və onun dövlətləri olan Albaniya və Atropaten haqqında tarixi-coğrafi arayışları müəllifin 17 cildlik "Coğrafiya" əsərinin XI kitabında cəmləşdirilmişdir. Strabonun nəzərdə tutduğu kimi, əsər Romanın dövlət xadimləri, sərkərdələri inzibati idarələri, tacirləri və s. üçün arayış vəsaiti xarakteri daşdığına görə, orada zəngin tarixi-etnoqrafik məlumatlar verilmişdir.

Elə buna görə də, əvvəlki tarixçi və coğrafiyaşünasların əsərlərindən fərqli olaraq Strabonun bu əsərində Albaniya və Atropatena haqqında daha geniş məlumatlara rast gəlinir. O, burada albanların 26 dildə danışmalarını, alban tayfalarının albanlardan, leglərdən, amardlardan, kadusilərdən, gellərdən, kaspilərdən, qarqarlardan, siraklardan, mardlardan, ziqlərdən, saklardan, massagentlərdən və sairədən ibarət olduqlarını həmin ərazidə Qafqaz dağının, Kaspi dənizinin, Sandeban və Retak çaylarının, Kambisena, Siqriona, Ekbatan vilayətlərinin, Samariana, Sakasena şəhərlərinin yerləşdiyini qeyd etmişdir (31, 472).

Qafqaz Albaniyasının bir sıra toponim və etnonimlərinə 70-147-ci illərdə yaşamış görkəmli yunan coğrafiyaçısı və astronomu Klavdi Ptolemeyin “Coğrafiya dərslisi” əsərində də rast gəlirik. Onun bu əsərində Albaniyanın hüdudları dəqiq şəkildə koordinatları ilə göstərilmiş, 29 şəhər və kənd, çaylar, dağ aşırımları və s. qeyd edilmişdir: Telayba, Albana, Qaytara, Taqoda, Bakriya, Sanua, Dehlane, Niqa, Moseqa, Samunis, Ablana, Sioda, Baruka, Alam, Misia, Xadaxa və s. şəhər adları, Kür, Albana, Kaysi, Soana və s. çay adları. Müəllif həmin əsərində eyni zamanda, göstərir ki, “Kaspi dənizi yaxınlığında udlar, olondlar, isodlar və qerrlər yaşayırlar” (29, 23, 25).

Eramızın I yüzilliyində yaşamış Roma yazıçısı, alimi və dövlət xadimi Böyük Plininin “Təbiət tarixi” əsəri təbiət elmlərinə aid olsa da, həmin əsərdə Albaniya və albanlar haqqında da müəyyən qiymətli məlumatlar öz əksini tapmışdır. Belə ki, bu əsərdə Albaniya ərazisindən axan Kür, Araz, Fərat, Uzi, Kas, Alban, Kambis, Okazan çayları-

nın, Kaspi və Alban dənizlərinin, Heniox, Qafqaz, Koraksi dağlarının adları çəkilir, bu ərazidə alban, silv, lupen, didur, sod, sarmat, amazonka, savromat, kaspi qəbilələrinin yaşadıqlarını göstərir (29, 25, 27).

Azərbaycanın bir çox qədim etnooykonimlərinin müəyyənləşdirilməsində Suriya, erməni, fars, gürcü və xüsusilə ərəb mənbələri əvəzsizdir. R.A.Hüseynovun “Сирийские источники XII-XIII вв. об Азербайджане” və N.V.Piqulevskayanın “Сирийские источники по истории народа СССР” əsərlərindən aydın olur ki, həmin mənbələrdə Azərbaycanın hun, xəzər, oğuz, qırçaq, bulqar, peçeneq və s. qəbilələrinin adları çəkilir (32).

Qədim Albaniya və Atropatenanın yer-yurd və tayfa adlarının öyrənilməsində V-VII əsrlər erməni mənbələri də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, məsələn, Favst Buzəndin V əsr “Ermənistan tarixi” əsərində Amaras, Aband, Adurbadağan, Tabriz, Qer və s. oymaqları və quqar, alban, hun, çilb, maskut və s. etnonimləri, (33) Moisey Xorenskinin (V əsr) “Ermənistan tarixi” əsərində Xalxal, Qarqar, Xark, Şərur düzü və s. toponimləri (34) və türkdilli tayfa adları olan hunlar, bulqarlar, xəzərlər və s. etnonimlər, “VII əsr erməni coğrafiyası” əsərində Kanqark, Alevan, Arakrot, Baqanrot, Xani, Pıank, Arospijan, Pantsiank, Amaras, Erincak və s. coğrafi adları və kaspi, bakan, maskut, max və s. etnos adları, (35) Qevodun əsərində Axmatan (Ekbatan), Qala, Qelavu, Xeni, Xerk və s. toponimləri, (42) Moisey Kalankatvatsinin (VII əsr) “Alban tarixi” əsərində Xaçen, Aqbil, Qis, Distakert, daraqoç,

Daranaq, Mixravan, Şaqat, Şaqen və s. yur-yurd adları (37) qeydə alınmışdır.

1130-cu ildə Gəncədə anadan olmuş Mxitar Qoş “Alban xronikası” əsərində alban, türk, türkmən və s. tayfaların adını qeyd etmiş və yerləşmə yerlərini göstərmişdir (38).

Kirakos Qanzaketsi “Tarix” əsərində aqvan, tatar, qacar, qırpaq, muğal-tatar, səlcuq, tatar, türk, türk-səlcuq, xəzər və s. etnooykonimlərini qeyd etmişdir (39).

Fəzlullah ibn Ruzbixan Xunci “Tarixi Aləm-arayi Amini” əsərində: Duxarlu, türkman, qacar, Qoşqar, Keçək, mosullu, rumlu, türk, cıqatay, çakarlu, şamlu və s. etnooykonimlərini göstərmişdir (40).

Bir sıra mötəbər mənbələrə əsaslanaraq qeyd edə bilərik ki, Azərbaycanın bir sıra qədim toponimlərinə — Ereti, Qax, Qurmux, Xunan, Şirvan, Muğan, Xalxal, Xasan-ni qala, Əlincə, Aran, Aqca-qala, Acısu və s. yer adlarına V-XIII əsr gürcü mənbələrində də rast gəlinməkdədir (41, 4-5).

Qazan xanın və Olcaytu xanın divan başçısı (vəziri) olmuş Fəzlullah Rəşidəddinin “Cami ət-tavarix (Tarixlər toplusu)” əsərində Muğan, Araz, Səbələn, Aladağ və s. adlar qeyd olunur (42).

Ərəb tarixçisi Əbu Məhəmməd Əhməd İbn Əsəm Əlkufi “Kitab Əl-Fütüh” əsərində Azərbaycan, Ərdəbil, Qəzax şəhərlərinin adlarını göstərir (43).

Ərəbdilli qaynaqların yaradıcılarından olan tarixçi və şəcərəçi Əhməd əl-Bəlazuri “Kitab Fütuh əl-buldən” (Ölkələrin fəthi kitabı) əsərində Marağa, Urmiya, Təbriz,

Sərata (Sərab) vilayətlərini qeyd edir. Bu kitabda bütövlükdə ərəb tayfalarının Azərbaycana köçürülməsi barədə məlumatlar verilir (44).

X yüzilliyin ərəbdilli tarix-coğrafiya ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələrindən olan Əl-İstəxri (Əbu İshaq İbrahim İbn Məhəmməd əl-Farisi Əl-İstəxri) “Kitab Məsalik Əl-Məmalik” (Məmləkətlərin yolları kitabı) əsərində Azərbaycanın Ərdəbil, Sabalan (Savalan), Marağa, Urmiya, Məyanic, Xünəc, Ucan, Dəxərrəqan, Mərənd, Təbriz, Muğan, Araz, Zəncan, Səfidrud, Xuvey və s. şəhərləri və çayları haqqında məlumat vermişdir (45, 87-93).

Sədrəddin Əli əl-Hüseyni “Əxbar əd-dövlət əs-Səlcuqiyyə” (“Səlcuq dövləti haqqında xəbərlər”) adlı əsərində Marağa, Həmədan, Uşnu, Urmu, Xoy, Salmas, Zəncan və s. şəhərləri göstərir (46, 21).

XIII yüzilliyin görkəmli ərəb tarixçisi İbn-əl-Əsir “Əl-Kamil Fit-tarix” (Mükəmməl tarix) adlı 12 cildlik əsərində Azərbaycanın bir sıra vilayətlərinin — Xorasan, Həmədan, Zəncan, Marağa, Sərab, Ərdəbil, Təbriz, Xoy və s. adlarını qeyd etmişdir (47, 69, 170).

XIV yüzilliyin ikinci yarısı və XV yüzilliyin başlanğıcında yaşamış Əbd Ər-Rəşid Əl-Bakuvi “Kitab Təlxis Əl-Əsər və Əcaib Əl-Malik Əl-Qəhhar” (“Abidələr kitabından qısaltmalar və güc sahibi hökmdari möcüzələri”) adlı əsərində Azərbaycan, Təbriz, Mərənd, Xalxal, Ərdəbil, Marağa, Urmiya, İsfahan, Xorasan, Zəncan, Xoy, Araks, Uçan, Səhənd dağı və s. coğrafi adlar haqqında məlumat verir (48).

Əgər ayrı-ayrı ərəb coğrafiyaçı və tarixçilərinin əsərlərində bu ərazinin müəyyən qrup toponimləri xatırlansa, Yaqut Həməvi (XII- XIII əsrlər) və Həmdullah Qəzvini-nin (XIII-XIV əsrlər) çoxcildlik coğrafi adlar lüğətlərində onların sayı yüzlərcədir: Uçan, Azərbaycan, Arran, Arda-bil, İspidrud, Uşnu, Unar, Ud, Axar, Babaqış, Bacarvan, Bakuya, Xəzər dənizi (Tabaristan dənizi), Cürcan dənizi (Abeksun dənizi) Xorasan dənizi (Cilan dənizi), Kür, Araz, Siyax-Kux, Bazz, Bardic, Barda, Baylakan, At-Turtur, Tab-riz, Canza (Qanca), Xalxal, Xunalık, Xuna (Xunac), Dar-vaz, Ar-Rass, Sabalan, Sincabad, Saysaban (Saysavan), Şa-baran, Şirvan, Şamaxa, Şamkur, Tala, Kabala, Matris, Nax-çuvan, Yunan, Tasuc, Şaxrud, Pişkin, Xiyav, Arcak, Axar, Takalafa, Kalanbar, Salmal, Sarav (Sarab), Qarmrud, Zan-qıyan, Karkar, Ordubad, Ağdağ, Ağdaş, Aladağ, Bulanlıq, Kəmax, Qarabağ, Xaştrud, Kökça, Tanqiz və s. (16).

Görkəmli Osman tarixçisi İbrahim Əfəndi Peçevi "Tarix" əsərində Qaraqoyunlu, Türkmən, Tatar, Şirvan, Təbriz, Muğan, Xəzər, Qırçaq və s. kimi etnooykonimləri göstərmişdir (49).

C.V.Qəhrəmanov tərəfindən tərtib olunmuş "Описание географических документов" və T.M. Musəvinin "Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər" (XVI-XVIII əsrlər) kitabında Kəngərli, Kələntərlər, Qaraxanbəyli, Tatar, Əfşar, Qırxlı, Alpout, Qaraçallı, Sabun-çu, Borbor, Cəlayir, Baharlı, Bacravanlı, Xələc, Kəbirli, Əkirli, Bəydillu, Korəhmədlu, Şıxlı, Sabunçı, Qazaq, Cə-fərli, Musalı, Şexlu, Rüstəmlu, Daşsalehlu, Qazaxbəyli,

Fəxralu, Hüseyinlu, Sülhan, Çaylılar və s. kimi etnooykonimlərimiz göstərilmişdir (50).

Azərbaycanın XVII əsr abidələri sırasına daxil edilən “Tarixi Dərbəndnamə” əsərində Xəzər, türk, caqatay, qıpçaq, avar, tatar, qumuqlar, Bayat Suvar qalası, Muğan və s. kimi etnooykonimlər göstərilmişdir (51, 41).

Görkəmli tarixçi, şair, filosof, alim Abbasqulu ağa Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsərində avarlar, ayrum, ağ-qoyunlu, albanlar, arşalu, əfşarlar, bayat, bulqarlar, hunlar, carlar, qacarlar, qarabağlılar, qaraqoyunlu, qaramanlı, kaspilər, kənkərli, qubalılar, kırkpu, muğanlu, oğuzlar, osallu, otuziki(lər), peçeneklər, sarmatlar, skiflər, tatarlar, təkəlu, tərəkəmə, türklər, türkmənlər, xəzərlər, Xələç, Xəlillu, Şamlu, Şirvanlılar və s. kimi etnooykonimləri; avar mahalı, Alan, Alan qapısı, Alxanlı, kəndi, Əmirli kəndi, Qıpçaq divarı, Tərəkəmə mahalı, Çıraq qala, Çumlu, Şabran, Şabran dərəsi, Şeyxlər kəndi və s. kimi coğrafi obyekt adlarını (oykonim, oronim və hidronimlərin) tərkibində göstərmişdir (52, 22, 24, 27, 28, 63, 85).

Mənbələrin əhəmiyyətli cəhəti ondan ibarətdir ki, onlar min illərlə adlarımızı uzaq keçmişlərdən indiyə qədər qoruyub saxlamış və bizə gətirib çatdırmışlar.

1.2. CƏNUBİ AZƏRBAYCAN OYKONİMLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ TARİXİNDƏN

Azərbaycan dilçiliyinin ən aktual problemlərindən biri Cənubi Azərbaycan ərazisindəki türk toponimlərinin və xüsusilə onun ən maraqlı hissəsini təşkil edən oykonimlərinin öyrənilməsidir. Qeyd edək ki, bəzi əsərlərdə bu sahədəki epizodik və səthi məlumatlar istisna edilməklə göstərilən problem tədqiqatdan tamamilə kənar qalmışdır. 1949-1952-ci illərdə Tehranda nəşr olunmuş 10 cildlik "İranın coğrafi adlar lüğəti"ndən (farsca, Tehran 1959), üç cildlik "İranın yaşayış yerləri" (Tehran, 1959), nəhayət, V.İ.Savinanın 1971-ci ildə Moskvada çap etdirdiyi "Словарь географических терминов и других слов, формирующих топонимов Ирана" əsərlərindən məlum olur ki, Azərbaycan dilinə məxsus oykonimlərə Cənubi Azərbaycanın bütün əyalətlərində rast gəlinir.

Qədim mənbələr və məxəzlərlə tanışlıqdan açıqlanır ki, belə adlar ta qədim zamanlardan başlayaraq, bu və ya digər məsələlərin öyrənilməsi ilə bağlı bir çox tarixçi və coğrafiyaşünasları maraqlandırmış, bəziləri haqqında, dövrünün elmi səviyyəsinə uyğun olsa da, müəyyən fikir söyləmək məcburiyyətində qalmışlar. Bununla da onlar bir növ onomastik vahidlərin, o cümlədən oykonimlərin öyrənilməsi tarixinin əsasını qoymuşlar.

Tanınmış yunan tarixçilərindən olan Strabon Azərbaycanın cənub hissəsini Atropatın adı ilə bağlamışdı.

Strabon, şübhəsiz ki, iran-dilli etnosların ənənəsinə əsaslanan məlumatlardan istifadə etmişdi.

Yəqin ki, ölkənin həqiqi adı Atropat adına oxşar səslənirmiş və buna görə irandilli etnoslar arasında mövcud olan xalq yozumu Atropat adının bütün ölkəyə şamil ediləməsinə əsas vermişdir (1, 18).

Məhəmməd Həsən Vəliyev (Baharlı) "Azərbaycan" əsərində Azərbaycan adının mənasını aşağıdakı kimi, qədim fars dilində -Adr-Bada-qan, Adr-Abadqan, Adr-Padeqan, Adər-Baydcan, Azər-Bayqan, Azər-Badqan, Adzər-Baydcan; Pəhləvi dilində - Atun-Padeqan; qədim yunan dilində - Atro-Paten; gürcü dilində Adar-Badaqan və s. göstərmişdir.

"Azərbaycan" adını başqa cür də izah edirlər. Bəziləri onu İran atəşpərəstliyinin yeddi əsas məbədinin birinin adı ilə - Təbriz şəhərindəki "Azr-Badqan" məbədinin adı ilə əlaqədar izah edirlər. Bu məbədinin adını araşdırarkən biz onda iki əsas hissə - "Azr" və "Badqan" hissələrini görürük. Birinci hissə "od" deməkdir, ikinci hissə isə qədim fars kökü "bağ" ("allah") deməkdir, yəni "Azr-Badqan sözünü "od adlarının məbədi" mənasında tərcümə etmək olar.

Azərbaycan ölkəsinin adı İran Azərbaycanının Urmia şəhərindən olan Zərdüştün, işıq və od haqqında təlimin banisinin adı ilə sıx bağlıdır.

Əgər Zərdüşt təlimini öz vətəninin əbədi adlarının təsiri altında yaradıbsa, güman etmək olar ki, ölkə hələ onun dünya səhnəsinə çıxmasından əvvəl Azərbaycan, yə-

ni, “abad odlar ölkəsi”, yaxud sadəcə olaraq “odlar ölkəsi” adlanırdı (8, 5).

T. Əhmədov göstərir ki, coğrafi adların öyrənilməsi baxımından sonrakı dövr müəlliflərinin, xüsusilə ərəb, fars və Azərbaycan coğrafiyaçı və səyyahlarının əsərləri daha səciyyəvidir. Belə ki, antik müəlliflərin əsərlərində bu məsələyə qeyri-ixtiyari, məqsədsiz toxunulubsa, sonrakı dövr müəlliflərinin bir çoxu buna məqsədli, şüurlu yanaşmış, fikir və konsepsiyalarının təsdiqi üçün onlardan etibarlı mənbə kimi istifadə edərək, ayrı-ayrı adların mənşələrini müəyyənləşdirməyə ciddi səy göstərmişlər. Bunların arasında elə əsərlər də var ki, onlar bilavasitə bu məsələlərə həsr olunmuş, müxtəlif regionların ayrı-ayrı zonaları və məntəqələrinin təbii şəraitləri, təsərrüfatları, bitki və heyvanat aləmləri və s. ilə bərabər, Azərbaycanın şəhər, kənd, qala və başqa yaşayış məntəqələrinin yaranma tarixlərinin, mənşələrinin müəyyənləşdirilməsinə də geniş yer verilmiş və bununla, deyərdik ki, Azərbaycan toponimlərinin tədqiqi və tədqiqi tarixinin əsl bünövrəsi qoyulmuşdur (16, 30).

Akademik Z.M.Bünyadov ərəb coğrafiyaçısı və səyyahı Yaqut Həməvinin “Mucam əl-buldan” (“Ölkələrin əlifba üzrə siyahısı”) əsərindən danışarkən yazır ki, Yaqutun məlumatlarının ən böyük dəyəri ondan ibarətdir ki, bu məlumatlar fəth olunan müsəlman torpaqlarının simasını əhəmiyyətli dərəcədə dəyişən monqol istilasının ərəfəsində ölkələrin və yaşayış məntəqələrinin vəziyyətindən bəhs edir... Yaqut məhz özü olduğu yerlər haqqında ətraflı məlumatlar verir... Yaqut Azərbaycanda iki dəfə - 1213 və

1220-ci illərdə olmuş, Təbriz, Marağa, Urmiyə, Ucan, Əhər, Mərənd, Varavi, Xoy, Sərab, Ərdəbil, Uşnu və Miyanəni gəzmişdir.

Yaqut Həməvinin izah etdiyi Azərbaycan, Arran, Siyahkuh, Qəzəc və s. toponimlər xüsusi maraq doğurur.

Azərbaycan. İbn-əl-Mükkəffa deyir ki, Azərbaycan öz adını Azərbaz ibn İran ibn əl-Əsvad ibn Sam ibn Nuhun adından götürmüşdür, yaradan ona kömək olsun! Başqalarının dediklərinə görə bu ad Azərbaz ibn Bayvarasfın adı ilə bağlıdır. Bir başqaları söyləyirlər ki, Azər pəhləvi dilində “od”, bayqan isə “qoruqçu” və ya “od qoruyucusu” deməkdir və beləliklə, bu söz “od məbədi”, yaxud “od keşikçisi” mənasını bildirir; sonuncu fikir həqiqətə yaxın ola bilər, çünki bu bölgələrdə od məbədləri olduqca çox olmuşdur (27, 7, 10, 27, 30).

Azərbaycan oykonimlərini yaxın şərq ölkələrində tədqiq edən tarixçilər sırasına, ilk növbədə, İran tarixçisi Seyid Əhməd Kəsrəvi Təbrizinin adını daxil etmək olar. O, özünün “نام‌های شهرها و ده‌های ایران” (“İranın şəhər və kənd adları”) əsərində İranın digər toponimləri ilə yanaşı, bir çox Cənubi Azərbaycan coğrafi adlarından da bəhs etmişdir.

Müəllifin Azərbaycan toponimləri, Azərbaycan dili və Azərbaycan xalqına münasibəti çoxdan məlum olduğuna görə onun Azərbaycan oykonimlərinin tarixinə dair fikirləri ilə razılaşmaq çətindir.

S.Ə. Kəsrəvi Azərbaycan adı haqqında qeyd edir ki, bəzi müəlliflər onu türk (Azərbaycan - A.H.) sözü hesab etmişdilər. Lakin bizim əlimizdə elə bir tarixi sənəd var ki,

bu sənəd qədim dövrün coğrafiyaçılarından olmuş Strabon tərəfindən yazılmışdır. Əhəmənilər məğlubiyyətə uğradıqdan sonra, İrənin şimalında, Atropat (Atropatus) adlı sərkerdə hakimiyyətə gəldi, Azərbaycanı yunanların əlinə düşməkdən saxladı və elə bir padşahlığın əsasını qoydu ki, həmin ölkəni bu sərkerdənnn şərəfinə Aturpatakan adlandırdılar. Lakin, sonralar bu ad dəyişikliyə uğrayaraq, Azərpazqan şəklinə düşdü.

“Adərbaycan”, “Azərbaycan ölkəsi” mənasındadır və əsli “Aturpat” olan Azərbaycan sözü həmin sərkerdənin adı olmuşdur (21, 58, 59).

İrəni müəllifləri Eyyub Niknam Lalə və Fəriborz Zövqi تېریز در کذر تاریخ “əsərində “Azərbaycan” adının mənasını aşağıdakı kimi qeyd edir: Orta fars dilində Aturpadqan, Azərbədqan, yunan dilində - Atropatene, Azərbiqanun və Azərbaycanun, ərəb dilində Azərbaycan və s.(53, 58, 59)

Azərbaycan adı haqqında Y.B.Yusifov qeyd edir ki, e.ə. VIII-VII əsr mixi yazılarında Andirpatianu/Andarpatian məskən adı çəkilmişdir. Bu yaşayış məskəni Midiya ilə Manna (indiki Cənubi Azərbaycan) arasında Qızıl Üzən çayının cənub-qərb başlanğıc axarında yerləşmiş. Andirpatianu /Andarpatian adlarında “d” səsinin əvvəlində peyda olan “n” fonemini çıxmaqla “adır/adər” (mixi yazılarda nə “ı” nə də “ə” səsinə bildirən işarələr olmadığından alınma sözlərdəki müvafiq səslər “i” və “a” kimi yazılırdı) sözlərini ayırmaq olar. Müasir türk coğrafi terminologiyasında “adır” sözü təpəli yer, dağlı məskən, dağ qolu, qollara ayrılan dağ silsiləsi, axar suların dağıtdığı, yu-

duğu təpəli dağətəyi, təpələr və s. mənalarda işlədilir. Şübhəsiz ki, qədim İranın türk etnoslarının dilində adır/adir/adər coğrafi termin kimi tətbiq olunmuş. Müasir türk dillərində həmin söz azır/azer/adar fonetik formalarını saxlamışdır. Addakı ikinci söz “pati”, sonrakı “anu// -an” isə məkan, yaxud cəm şəkilçisidir. Qədim türk dilində “batıq” (“bat/pat” batmaq, yenmək felindən) “düzən”, “aşağı”, “alt” mənasını daşıyır. Yəqin ki, qədim zamanlar bat/pat isim kimi də işlənir. Adır/adər (andır/andar) sözünə əlavə olunmuş “pati” kökdən olmaqla yiyelik hal şəkilçisini (i/1) qəbul etmişdir ki, bu da türk dillərinin söz birləşməsinə uyğundur. Beləliklə, Andirpatianu/Andarpatian adındakı andir/andar hissəsini adır/adər türk sözünün əksi kimi qəbul etmək olar. Yer adı “dağlı-təpəli düzən yer”, “dağ silsiləsi düzəni”, yaxud “dağ altı yer” mənasını daşıyır (54, 8).

Aparduğumuz tədqiqatlardan aydın olur ki, prof. Y.B.Yusifovun fikri daha inandırıcıdır.

Araz Zaqafqaziyanın ən iri və qədim tarixə malik olan çaylarından biridir. Azərbaycan ərazisindən axan bu çay ən qədim zamanlardan Araks, Ar-Ras, Rass, Aras, Araz adlandırılmışdır.

Araz sözünün mənasını müəyyənləşdirmək üçün çoxlu təşəbbüslər olmuşdur. Məsələn, V.A.Nikonovun, habelə R.Yüzbaşovun ehtimallarına görə, Araz sözü Asiya ölkələrində mövcud olan “çay, su” mənalı ümumi ismə bağlıdır.

R.Yüzbaşov yazır: “Uzaq keçmişlərdə insanlar çaya çox zaman sadəcə olaraq “su” demişlər. Misal üçün Kür,

Don, Dunay və bir çox başqa böyük çaylar müxtəlif dillərdə “su” deməkdir. Buna görə də Rass, Ar-Ras, Aras, Eraks sözünün İran mənşəli dillərin birində “su” mənasında olduğunu fərziyyə şəklində söyləmək mümkündür” (13, 88).

N.M.Vəlixanlının “IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında” kitabında göstərilir ki, Araz Rum ölkəsinin ən ucqar yerlərindən, Trabzund şəhəri yaxınlığından başlanır və sonra isə Kür çayı ilə birləşən yerədək axır. Onların birləşmiş suları Xəzər dənizinə tökülür. Arras çayı Azərbaycanda Babək Xürrəminin vətəni Əlbazzeyn ilə, Arran ölkəsinə mənsub olan Əbu Musa dağı arasından axıb gedir (55, 104).

M.Elli göstərir ki, Araz (Arras) sözü qədim türklərin ulu babası və ilk xaqanı sayılmış Əfrasiyabın qardaşı Aqrerasın adı ilə bağlıdır (56, 26).

Bizə belə gəlir ki, R.Yüzbaşovun “Araz” sözünü “su” məfumu sözü ilə bağlaması həqiqətə yaxındır, lakin R. Yüzbaşovun Araz sözünü İran mənşəli hesab etməsi fikri ilə razılaşmaq olmaz, çünki “Araz” sözünün “su” mənası ilə bağlı olması qədim türk dili ilə bağlıdır. Bu söz türk mənşəli sözdür. Bu sözün türk mənşəli olmasını göstərən ən maraqlı faktlardan biri bu gün dilimizdə, eləcə də digər türk dillərində “araz”, “arık” (arx mənasında) sözünün varlığıdır. Belə düşünürük ki, “Araz” sözünün əvvəlindəki “ar” leksemi su məfumunu bildirən qədim sözdür. Bu sözün ikinci hissəsini təşkil edən “az” leksemi haqqında iki ehtimal etmək olar.

a) Bu leksem türk dillərində “böyük”, “nə-həng”, “güclü” mənalarında işlənir.

Bizcə “azman” (qüvvətli kişi) “azər” (güclü adam) sözlərinin tərkibindəki “az” leksemi də həmin sözdür;

b) Məlum olduğu üzrə türk dillərinin qədim dövründə “z” kəmiyyətə çoxluğu bildirən şəkilçi kimi işlənmişdir. Bunun izləri bu gün dilimizdəki göz, üz, diz, biz və s. sözlərdə qalmışdır.

Belə ehtimal etmək olar ki, “Araz” sözü çox suyu olan və yaxud “iti axan” mənasında olmuşdur.

Qədim türk yazılı abidələrində “ar” sözü “kürən”, “sarışın” mənalarında da işlənir (57, 50).

Məlum olduğu üzrə Araz çayının suyu bulanıq olduğu üçün sarı və ya kürən rəngdə görünür. Güman etmək olar ki, “Araz” sözünün yaranması da bu mənadadır.

Bizə belə gəlir ki, Orta Asiyada dəniz adı olan Aral sözünün tərkibindəki “Ar” leksemi eyni mənalı türk mənşəli qədim sözdür.

Bunu da qeyd edək ki, qədim türk yazılı abidələrində “Arqu” sözü işlənmişdir ki, bu da qədim türk qəbilələrindən birinin adı olmuşdur (57, 51).

Həmdullah Qəzvini “Nüzhət əl-qülub” əsərində Azərbaycanın bir sıra şəhər, kənd, dağ, göl, çay və sairənin adını çəkmək və ümumi məlumat verməklə kifayətlənməyib, onların salınma və yaranma tarixlərini, mənşə və mənalarını da müəyyənləşdirməyə təşəbbüs göstərmişdir. Məsələn: Təbriz oykonimi haqqında müəllif yazır: “Onu xəlifə harun-ər-Rəşidin arvadı Zübeydə xatun 175 (791)-ci ildə bina etdirmişdir” (58, 37).

Eramızın V əsrində yaşamış erməni tarixçisi Favstos Buzand Təbriz haqqında yazmış, onun deyilişini Tavrez, Tavreş kimi vermişdir. Ərəb işğalçılarına qədər olan dövrdə biz mənbələrdə Təbriz sözünə təsadüf etmirik.

Tarixi mənbələrdə Tavri, Tarui, Tarmakis, Tavrez kimi təkamül yolu keçən qədim Atropatena şəhərlərindən birinin adı belə dəyişmə prosesindən sonra "Təbriz" formasına düşmüşdür.

Təbriz toponiminin Asur, Bizans, erməni, İran, ərəb və başqa mənbələrdəki biçimləri də sözsüz ki, bu sayaq "uyğunlaşmaya" uğramışdır. Lakin Tarui, Tarmakis, Tavriş, Tavriz, nəhayət, Təbriz adının keçid variantlarının hamısı bir kökdəndir (33, 474).

İran alimi Mənsur Xanlu Təbrizin tarixi barəsində "Qədim Təbriz" ("Təbriz-e qədim") əsərində göstərir:

کسروی تنها کسی الت که از تبریز به عنوان یکی از شهرهای قدیمی جهان یاد می کند. و حتی تاریخ اختتام آن را قبل از آمدن آریایی ها به ایران می داند.

Kəsrəvi yeganə alimdir ki, Təbrizi dünyanın qədim şəhərlərindən biri hesab edir və bu şəhərin ariyalıların (yəni iranlıların) İrana gəlməsindən çox əvvəl yarandığını söyləyir (59, 190).

İran müəllifləri Eyyub Niknam Lalə və Fəriborz Zövqi "تبریز درگذر تاریخ" əsərində göstərir ki, Təbriz şəhərinin adı aşağıdakı kimi göstərilmişdir.

در کتاب ها از این شهر به تبریس – تابیس – گابرس – گزاء – شهستان – تورش – توریس – تورژ – داوریز و غیره یاد کرده اند.

Kitablarda bu şəhərin adı Təbrimis, Tables, Qabri, Qaza, Şəhestan, Təvreş, Təvris, Təvrej, Davrij və s. kimi göstərilmişdir (53, 34).

S.Ə.Kəsrəvi "İranın şəhər və kənd adları" əsərində Qarğabazar oykonimini aşağıdakı kimi qeyd edir.

Təbriz şəhərinin cənub-qərbində, Marağa yolunun üstündə kiçik bir yaşayış məntəqəsi var, onun bir neçə dükan və çayxanası da vardır ki, buranı "Qarğa bazar" adlandırırlar. Azərbaycan dilində "qarğa" quş adıdır. Nə üçün buranı "Qarğa bazar" adlandırmışdılar? Məgər, qarğanın alıb-satmaqla, ya alverlə əlaqəsi var ki, onun adı ilə bazarı adlandırsınlar?

Bu adın tərkibində "Qarğa" türk adı deyil! Yunan adıdır və bu əslində "کور" "Kur" ya "كوس" "kus" və ya "كور" "kuryaki" mənası; "خداوندی" "Allaha mənsub olan deməkdir. Çünki, xristianlar elə hesab edirdi ki, "Yekşənbə" günündə, Məryəmin oğlu İsa ölülərin arasından (göyə) qalxacaq, buna görə həmin günü allah günü hesab edib "Kuryaki" adlandırdılar.

Estəxrinin yazdığından belə məlum olur ki, İslamın ilk yüzilliklərində, Aranda, Azərbaycanda və müsəlmanlar arasında da "Yekşənbə" günü həmin adla tanınmışdır.

Deməli, "Qarğabazar"ın düzgün forması əslində "Giragibazar" olmuş, mənası "Yekşənbə" (Bazar günü) bazarı olmuşdur.

İranda "Bazar günləri" (İstirahət günləri) alıb-satmaqla məşğul olmaq mərasimi ən qədim zamanlardan mövcud olmuş ki, İran kəndliləri indi də həftədə bir dəfə həftə bazarın təşkil edirlər və hər kəndin özünün həftə bazarı üçün xüsusi yeri olur (21, 29).

T.M.Əhmədov “El-obamızın adları” əsərində haqlı olaraq göstərir ki, Qarqabazar oykonimini qarğa və “ticarət, alver yeri” mənasında ehtimal etmək olar (yəni “Qarğa tayfasına məxsus ticarət yeri”). Karqa adlı tayfanın XVII əsrdə Qərbi Sibirdə, qırğızlarda və türkmənlərdə olduğu, Karqa, Karqalı toponimlərini Çin Türküstanında, Qazaxıstanda yayılması da həmin fikri təsdiq edir (14, 43).

Cənubi Azərbaycanın oykonimlərini öyrənən tarixçi-lər sırasına Abdulla Fazilinin adını daxil etmək olar.

Abdulla Fazili Atropatena tarixinin bəzi problemlərinə özünün “Azərbaycanın qədim tarixi İran tarixçilərinin əsərlərində” (Bakı, 1970), “Azərbaycanın qədim və ilk orta əsr tarixi İran tarixşünaslığında” (Bakı, 1986) “Ulusunu tanımayan tanrısını tanımaz” Atropatena (e.ə. IV — e. VII əsri) (Bakı, 1992) monoqrafiyalarında və silsilə məqalələrində toxunmuşdur.

Müəllif öz monoqrafiyalarında Atropatenanın qədim dövr tarixinin bir sıra məsələlərinə, əhalisinin etnik tərkibinə, onun toponimlərinə geniş yer vermiş, ayrı-ayrılıqda izah etmişdir.

Marağa sözü ərəb dilində “Mərəğə” sözündən əmələ gəlib, otlaq at qoruqları, daha sonra at bəslənilən yer mənasındadır. Mərəğə felindən olan bu sözün başqa mənası “diyirlənmək” və yaxud “ağnamaq” deməkdir.

Ptolemey Urmu gölünün adını Margian, Markvart isə Marqiana formasında vermişlər. Bəzi alimlər Marağa sözünün həmin adla əlaqədar olaraq meydana çıxmasını iddia edirdilər. Bu mülahizə öz növbəsində ağlabatandır. Hər halda, “Fraata”, istərsə “Margiana” “Marağa” bu şə-

hərin qədim tarixə malik olmasını göstərən amildir” (12, 85, 86).

Atropatenanın qədim tarixə malik olan şəhərlərindən biri də Ərdəbil şəhəridir. Tədqiqatçı Baba Səfərinin göstərdiyinə görə “Ərdəbil Firuz Sasaninin dövründən xeyli əvvəl mövcud olmuşdur” (60, 306).

Abdulla Fazili “Atropatena” adlı əsərində Ərdəbil şəhəri haqqında belə məlumat verir: Mənbələrə görə əsas Firuz tərəfindən qoyulan bu şəhərə Bazan-e Firuz adı verilmişdir. Şəhərin adı “hüddud-ül-ələmdə” “Ordvil” göstərilmişdir. “Bürhan-e qote”də Ərdəbil “Firuza görə”, Süüriyə görə “Bazan pıruz” və yaxud “Firuz abad” göstərilmişdir. Bəzi tədqiqatçılara görə Ərdəbil toponimi “arta” (azəri dilində “müqəddəs”) və “vil” (“şəhər”) sözlərindən ibarət olub “Müqəddəs şəhər” adlandırılması atəşpərəstliklə bilavasitə əlaqədar olmuşdur. Şəhərin adını “ard” (arxa) və “Vil” sözləri ilə bağlayıb “Arxada olan şəhər” kimi izah edənlər də var. Guya Ərdəbil Savalan dağının arxasında olduğuna görə belə adlanmışdır. Hər halda şəhərin adı haqqında birinci etimologiya, yəni “Müqəddəs şəhər” izahı daha inandırıcıdır (12, 87, 88).

Sərab. Bəzi tədqiqatçılara görə Sərabın adı “Sərab” (“suyun başı”), digərlərinə görə isə “Serah” (“Üç yol”) sözlərindən yaranmışdır.

Prof. Fəruq Sümər “Oğuzlar” kitabında bir neçə türk etnooykonimini etimoloji təhlil etmişdi: Türk sözü haqqında məlumat verirdi: Türk törük-türük sözünün yörük (yürümək) kimi, “törümək” məsdərindən olmuşdur.

“Türk” sözü qüvvət (güc) mənasında göytürklərdən çox-çox sonra, X-XIII əsrlərə aid uyğur kitabələrində müşahidə edilir, yəni türk adının meydana çıxmasından xeyli sonra, gec bir zamanda və yalnız türk qövminə aid mətnlərdə rastlanır (11).

XIV əsr müsəlman tarixçisi Fəzlullah Rəşidəddin “Cami ət-təvarix” (“Tarixlər toplusu”) adlı əsərində Oğuz tayfalarının tarixi haqqında geniş izahat verir (42). Dilçitoponimistlərdən danışarkən A.Axundovun xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onun 1983-cü ildə “Gənclik” nəşriyyatı tərəfindən nəşr edilmiş “Torpağın köksündə tarixin izləri” adlı əsərində toponimik areallar, qədim və orta əsrlər Azərbaycan oymonimləri etimoloji cəhətdən təhlil edilir, toponimlər haqqında ətraflı danışılır (13).

Toponimikaya həsr edilmiş araşdırmalar içərisində bir çox elmi-tədqiqat işləri və dərsliklərin müəllifi A.M.Qurbanovun “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” kitabı xüsusi yer tutur. Bu monoqrafiyada Azərbaycan antroponimləri, etnonimləri, toponimləri, hidronimləri, zoonimləri və kosmonimlərinin yaranma və inkişaf qanunauyğunluqları və s. məsələlər geniş təhlil olunmuşdur (61).

Toponimika elminin inkişafında əvəzsiz xidmət göstərən alimlərimizdən T.M.Əhmədovun adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onun “El-obamızın adları” (1984), “Azərbaycan paleotoponimiyası” (1985), “Azərbaycan toponimikasının əsasları” (1991) kitabları, çoxlu məqalə və tezisləri Azərbaycanın, habelə müxtəlif ölkələrin mətbuatında çap olunmuş, bu mövzuda o, bir sıra konfrans və sessiyalarda məruzələrlə çıxış etmişdir. T.M.Əhmədov öz əsərlə-

rində coğrafi adlar sistemi, ayrı-ayrı coğrafi adların yaranma və təkamül yolları araşdırır, müxtəlif toponim nümunələrində qalan qədim dil faktları tədqiq edilməklə Azərbaycan xalqının bu ərazilərdə ən qədim yerli sakin olduğunu təsdiqləyir.

Azərbaycan dili tarixi ilə məşğul olan prof. T.İ.Hacıyevin "Türk dillərinin quruluşu və tarixi" adlı topluda çap olunmuş "Azərbaycan dilində qeyri-oğuz elementləri" adlı məqaləsinin də Azərbaycanın etnooykonimlərinin araşdırılmasında müəyyən qədər əhəmiyyəti vardır. Bu məqalədə Azərbaycanın bir sıra paleotoponimləri ilə yanaşı xeyli etnooykonimləri də (Gəncə, Xalxal, Midiya, Atropaten, Albaniya və s.) tədqiqata cəlb edilmiş, maraqlı fikirlər irəli sürmüşdür (62).

Q.Voroşil "Azərbaycan paleotoponimləri antik qaynaqlarda (1986) adlı məqaləsində və V.Aslanovla birlikdə hazırladıqları iri həcmli "Исследования по истории азербайджанского языка дописьменного периода" adlı monoqrafiyanın ona aid olan I hissəsində Azərbaycanın antik mənbələrdə qeydə alınmış Qanıq, Kiş, Qelavu, Türgen (Türyançay), Qoşqar, Bayan, Çanaqçı, Xalxal, Xunan, Kəngərdağ, Xəzəryurd, Muğan, Xursan, Çul, Alvan Ağvan, Ağhun və s. onlarca paleotoponimin mənşələrini müəyyənləşdirmiş, əksər etnooykonimlərin qədim türk tayfa adlarından ibarət olduğunu dəqiqliklə üzə çıxartmış və geniş şəkildə izah etmişdir (63).

Azərbaycan toponimləri ilə məşğul olan alimlərimizdən biri də Elbrus Əzizovdur. Onun 1995-ci ildə "Maarif" nəşriyyatı tərəfindən çap edilmiş "Söz xəzinəsi" (Söz haq-

qında araşdırmalar)” adlı kitabında qədim yer və el adlarını, ayrı-ayrı sözlərin mənşəyi izah edilmişdir (64).

Ə.M.Dəmirçizadənin “50 söz” kitabında Azərbaycanın ən qədim xoponimlərindən Azərbaycan, Alban, Aran, Kaspi - Xəzər, Qafqaz və s. adlar haqqında məlumat verilmişdir (65).

Deyilənlərdən aydın olur ki, xırda məqalə və tezislər istisna edilməklə, Cənubi Azərbaycan oykonimlərinin leksik-semantik və struktur-linqvistik təhlili problemi tədqiq olunmamış, bu sahədə nə bir monoqrafiya, nə də bir dissertasiya yazılmamışdır.

Təqdim edilən yazıda Cənubi Azərbaycan oykonimlərinin leksik-semantik və struktur-linqvistik cəhətdən sistemli şəkildə təhlilinə təşəbbüs göstərilir.

II FƏSİL

2.1. CƏNUBİ AZƏRBAYCANIN OYKONİMLƏRİNİN SEMANTİK TƏHLİLİ

Toponimlər cəmiyyətin inkişafı prosesində meydana gəlir. Onun əsas hissəsini yaşayış məntəqələrinin adları təşkil edir. Türk qəbilələrinin tarixinin öyrənilməsində oymonimlərin tədqiqi böyük əhəmiyyətə malikdir.

Ağamusa Axundov qeyd edir ki, türkdilli tayfaların Azərbaycana kütləvi hücumlarından sonra (XI-XII əsrlər) yer adlarında türk arealı xüsusilə gücləndi. Müasir Azərbaycan toponimiyasının bu arealını iki mühüm tərkib hissəsindən ibarət təsəvvür etmək olar; 1) ümumtürk toponimiyası, 2) Azərbaycan dilinə aid toponimlər. Birinci tərkib hissəsinə Azərbaycan xalqının ayrıca bir xalq və Azərbaycan dilinin müstəqil xalq dili kimi formalaşmasından əvvəlki və bu prosesin davam etdiyi dövrdə yaranmış toponimlər, habelə bu xalqın tərkibinə daxil olmuş, qarışmış türk tayfalarının adlarından düzələn coğrafi adlar daxil edilir. İkinci tərkib hissəyə isə yeni Azərbaycan dili yarıdıqdan və müxtəlif qədim türk etnik qrupları faktik olaraq meydana çıxıdından sonrakı dövrdə yaranan toponimlər aid edilə bilər. Belə yer adları yalnız türk arealında deyil, ümumiyyətlə Azərbaycan toponimiyasında da çox mühüm yer tutur.

Ümumtürk toponimik leksikası Azərbaycanda V-VII əsrlərdən yayılmağa başlamış, XI əsrdən etibarən, yeni oğuzların bir qolu olan səlcuq türklərinin Azərbaycana

yürüş etmələrindən sonra digər, xüsusən Qafqaz toponimik fondu ilə müqayisədə üstünlük qazanmışdır.

Azərbaycan toponimiyasının əsasını relyef və tayfa adları təşkil edir. Azərbaycan toponimik fondunda bu ərazinin əhalisinin bir xalq kimi formalaşmasında iştirak etmiş əksər türk tayfalarının adları qalmaqdadır (13, 7, 8).

Yaşı yazılı mənbələrin yaşından daha qədim olan toponimlər mənsub olduğu xalqın və onun dilinin canlı şahidləri olub, bir çox qaranlıq və mübahisəli məsələlərin açılmasında əvəzedilməz mənbə rolunu oynayır (66, 8).

Etnotoponimlərin xalqın soykökünü aydınlaşdırmaqda qiymətli mənbə olduğunu qeyd edən Q.Qeybullayev yazır: Mübahisəsiz, toponimlərin (xüsusilə etnotoponimlər) xidməti odur ki, tarixi faktlara əsaslanaraq etnik tərkibi müəyyən edir (67, 34).

T.Əhmədov qeyd edir ki, yaşı əsrlər və min illərlə ölçülən Azərbaycan toponimlərinin yaranma və formalaşma tarixi Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dilinin təşəkküləpma tarixi ilə sıx bağlıdır. Elə buna görə də, xüsusi adların ən maraqlı hissəsini təşkil edən coğrafi adların regionlar üzrə hərtərəfli və sistemli şəkildə, tarixi mənbə və faktlar əsasında öyrənilməsinin çox böyük elmi, təcürbi və siyasi əhəmiyyəti vardır. Təsadüfi deyil ki, qədim milli sərhədlərin müəyyənləşdirilməsində onların ən etibarlı mənbə və faktlar əsasında öyrənilməsinin çox böyük elmi, təcürbi və siyasi əhəmiyyəti vardır. Azərbaycan xalqının yerləşmə və yayılma arealları, ən qədim və qədim dövrlərinin tarixi, etnoqrafiyası, etnogenezi, tarixi coğrafiyası, dilinin yazıya qədərki və yazılı dövrlərinin müəyyən cəhət-

ləri ilə bağlı bir sıra problemlərin həllində toponimik materiallardan istifadə ön plana çəkilir, ən incə məsələlərin həllində bunlara etibarlı mənbə kimi yanaşılır. Toponimlər tarixi prosesləri özündə daha dəqiq və daha qabarıq əks etdirən abidələrdən olub, müəyyən ərazi və ya ərazilərdə məskunlaşmış etnoslar və onların dillərinin arealları və yazıyaqədərki dövrünə aid dəyərli məlumatlar verir. Araşdırmalar göstərir ki, doğrudan da, toponimlərdə xalqımızın formalaşmasında mühüm rol oynamış qəbilə, tayfa, tirə, etnik qrup, xalq və millət adlarının əksəriyyəti əks olunduğu kimi, onlarda dilimizin bir sıra qədim və arxaik ünsürləri də yazılı mənbələrdən daha çox və daha müəmməl mühafizə edilmişdir.

Toponimlər, eyni zamanda, xalqımızın özünə məxsus milli mədəniyyətə və əraziyə malik olduğunu göstərir (68, 6, 7).

Yusif Yusifov qeyd edir ki, toponimlər xalqın milli və mənəvi sərvətidir.

Hər hansı bir ölkənin (yaxud müəyyən ərazinin) coğrafi adlarının məcmuyu həmin ölkənin (yaxud ərazinin) toponimiyası adlanır (69, 5).

Məşhur toponimist V.A.Nikonov yazır: “Bir anlığa təsəvvür edək ki, planetimizdəki bütün coğrafi adlar - şəhər, kənd, çay, dəniz, dağ, ölkə küçə adları yox olmuşdur. O saat bütün rabitə işləri dayanar. Ünvensizlik üzündən yanğınsöndürən və təcili yardım maşınları əbəs axtarış yollarında ora-bura şütüyər. Bütün nəqliyyat dayanar: heç kim harada mindiyini, hara getdiyini və harada düşdüyünü bilməz, yüklər Marsel əvəzinə Qonoluluya gedib çıxar.

Bəşəriyyət ibtidai vəziyyətə qayıdar. Yalnız xırdaca bir şeyə - ada görə" (70, 8).

Bütün bu xüsusiyyətlərinə görə toponimlər (oykonimlər) öz ünvan - bildirmə funksiyalarına görə qiymətli və fərqləndirici bir göstəricidir.

A.Bakıxanov "Gülüstani-İrəm" əsərində yazırdı ki, "əgər ölkənin qəbilələri, kəndlərin binaları və qədim asarı geniş bir surətdə tədqiq edilərsə, əhalinin mənşəyini təyin etmək mümkün olacaqdır" (52, 29).

K.Vəliyev Faruq Sümərin "Oğuzlar" adlı kitabına yazdığı "Ön söz"də göstərirdi ki, "adda qəribə sirr var. Ad varlığın alın yazısı kimidir - ad sözdür, sözün kölgəsi, şəkli yazı. Ad varlığı səsləyib özü ardınca aparır, uzaqlara yaxınlara çəkir" (11, 3).

Tədqiqatlar göstərir ki, müxtəlif tayfalar köçdükləri ərazilərə, öz ana dillərində adlar verir. Oykonomilər müxtəlif yerlərdə tarixən yaşamış əhalinin etnik tərkibini, dilini, mədəniyyətini, adət ənənəsini öyrənməyə imkan yaradır. Bu baxımdan Cənubi Azərbaycan ərazisinin oykonimlər sistemi indiyə kimi ayrıca tədqiqat obyektı olmamış, toponimist alimlər tərəfindən öyrənilməmişdir.

Cənubi Azərbaycan oykonimlərinin araşdırılması dilçilik və tarixşünaslıq üçün əhəmiyyətlidir.

Cənubi Azərbaycan ərazisindəki türk mənşəli oykonimlərin tədqiqi, həmin oykonimlərin ayrı-ayrı ərazilərdə, həmçinin Azərbaycanda, Ermənistanda, Orta Asiyada paralellərinin meydana çıxarılmasına da kömək edir. Bu toponimlər həm də həmin tayfaların yayıldığı regionu əks

etdirir. “Oykonim” yunanca oykos məskən, mənzil, yurd, ev”, onim (onuma) “ad” deməkdir.

Oykonim anlayışına yaşayış məskənlərinin (şəhər, kənd, qala, oba, yaylaq, yurd, məhəllə, bölgə və s.) adları daxildir.

Bu qrup adlar yaranma və törəmə yollarına görə müxtəlif semantik qruplara məxsus ümumi və ya xüsusi leksik vahidlərdən törənir. Belə ki, oykonim yaradıcılığında əsasən oronim, adonim, hidronim, antroponim, etnonim, zoonim, fitonim və s. adlardan geniş istifadə olunur. Bu cəhətdən prof. T.M.Əhmədov oykonimləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır.

1. Etnonimlərdən törəyən oykonimlər.
2. Antroponimlərdən törəyən oykonimlər.
3. Oronim və adonimlərdən törəyən oykonimlər.
4. Hidronimlərdən törəyən oykonimlər.
5. Fitonim və zoonimlərdən törəyən oykonimlər.
6. Memorial (xatirə xarakterli) oykonimlər.
7. Digər adlardan törəyən oykonimlər (16, 155).

2.2. ETNONİMLƏRDƏN (TAYFA, TİRƏ, NƏSİL, MİLLƏT, XALQ VƏ S. ADLARINDAN) DÜZƏLƏN OYKONİMLƏR

Cənubi Azərbaycan ərazisində böyük bir qrupu təşkil edən yaşayış məntəqə adları vardır ki, onlar orada məskunlaşmış və ya onlar tərəfindən salınmış tayfanın, qəbilənin adını əks etdirir. Tədqiqatlar göstərir ki, etnooykonimlər xalqın ictimai-siyasi həyatı ilə bağlı olub, müxtəlif dövrlərdə meydana gəlmişdir. Miqrasiyalar, köçürmələr və ya uzun müddətli müharibələr belə adların yaranmasında mühüm rol oynamışdır. Cənubi Azərbaycanda bir çox etnooykonimlər vardır ki, onların əksəriyyəti Şimali Azərbaycan ərazisindəki etnooykonimlərlə səsləşir. Bu qəbildən olan adların meydana gəlməsinin əsas səbəblərindən biri də eyni ərazidən (ölkə, vilayət, şəhər və ya kənddən) çıxmış qrupların məskunlaşdıqları başqa zonalarda yeni saldıqları yaşayış məntəqələrinə ilkin yaşayış məskənlərinin adının verilməsi və beləliklə onların həmin məntəqəyə mənsub olmalarını göstərməsidir. Tatlar, Əfşar, Kənkərli, Kosalar, Şeyxli, Boyatkənd, Qarabağlar, Xəzər kəndi, Xələc, Quşçu, Qarağacılı, İlxanlar, Mollalı, Qarahacılı, Kosalı, Qaralar, Şamlı, Kotançı, Dəmirçi, Qırçaq, Abdallar, Qazançı, Qapanlı, Düyərlü, Cığatay, Kürdlər, Qarasalehli, Qaradağlı, Qaraqoyunlu, Qırxlı, İslamlı, Paddar, Kəbirli, Qacar İlxıçı, Səlcuq, Türkmən, Şirvanşahlı, Qarğa, Boyaqçı, Poladlı, Abbaslı, Alpout, Axtaçı, Soğançı, Koxalı, Yəhərçi, Torçu, Dizəc, Aydınlı, Şabanlı, Mollalı,

Qaravanlı, Qaravəlili, Mehtərli və s. bu qəbildən olan oykonimlərdir.

Etnooykonimlərin və onların əsasında duran bir neçə etnonimin etimoloji təhlilini verək.

Kəngərli کنگرلو Xəyavda kənd.

Kəngərli - fonetik tərkibli adlı etnooykonimlərə Xəyavda, Xuzistanda, İraqda, Kermanşahda, Azərbaycanda, Ermənistanda, Orta Asiya ərazilərində rast gəlinməkdədir.

Deməli, oykonim ən qədim türk tayfalarından olan Kəngərlilərin adını əks etdirir. Bu tayfa eramızın əvvəllərində hunların tərkibində Zaqafqaziyaya gəlmişdir. Kəngərlilərin bu ərazidə (əsasən, Naxçıvan ərazisində) V əsrdən yaşadıqları barədə məlumat vardır. Səfəvilər dövründə ustaclı tayfasının tərkibində ölkənin siyasi həyatında fəal iştirak etmişdir. Xanlıqlar dövründə bir qismi Qarabağa köçürülmüşdü (71, 352).

V.L.Qukasyan yazır ki, dilcə qədim qıpçaqların tərkibinə daxil olmuş kəngər tayfasının adının Zaqafqaziyada ilk dəfə 484-cü il hadisələri ilə əlaqədar çəkilməsi V əsr erməni tarixçisi Lazar Parapski tərəfindən göstərilmişdir. Müəllif Naxçıvan və Ermənistan ərazilərində Kəngər dağ və Kəngər vilayəti toponimlərinin olduğundan bəhs etmişdir (72, 23, 24).

M.İ.Artamonov savirlərlə yanaşı, Kanqar-Kənkər tayfa birləşməsi adının antik və erməni mənbələrində xatırlandığını qeyd etmişdir (73, 349-350).

Mənbələrdən aydın olur ki, kəngər tayfaları İran, Azərbaycan, Ermənistan, Əfqanıstan, Türkiyə və Naxçı-

van ərazilərinə daha çox yayılmışdı. Kanqar - Kəngər - qədim Quqar ölkəsinə daxil olan mahal və dağ adı kimi də qeydə alınmışdır.

Məhəmməd Həsən Baharlı göstərir ki, Kəngərli, Kanqlı, Xanqar yaxud peçeneqlər qədim rus salnaməsində tez-tez adları çəkilən qədim peçeneqlərin nəsiləridir. Lap qədim zamanlardan onlar Urala (Yaikə), Volqaya və Dona qədər yayılaraq Orta Asiyada (Xarəzmdə) köçəri həyat tərzi keçirirdilər. Bu tayfanın mənşəyi haqqında bir neçə rəvayət və fərziyyələr var.

Əbül Qazi Bayadur xan onların adını bir əfsanə ilə bağlayır. Bu əfsanəyə görə, Oğuz xanın tatarlarla müharibəsi zamanı oğuzun qoşununa o qədər çox qənimət qalmışdı ki, hamısını atlara yükləmək mümkün deyildi. Qoşunda araba ixtira edən bir adam tapılmış və qəniməti bu arabaya yükləmişdilər. Arabaya "Kanq" adı vermişdilər, çünki onda gəzən zaman o, "Kanq-Kanq" cırıltısı çıxarırdı. Ona görə də əfsanədə kəngərlilər arabanın ilk ixtiraçısının nəsiləri hesab olunur.

Həsən Ata isə "Xanqar" sözünün h"un-uqr", h"un-qar", h"un-avar" sözlərinin birləşməsindən əmələ gəldiyini söyləyir. Əgər bu tarixçinin fikri ilə razılaşsaq, kəngərlilər hunların uqlarla, yaxud avarlarla və s. qarışığı hesab etməliyik.

Elə həmin tarixçinin yazdığına görə, Volqanı keçib, Don və Volqa arasındakı ərazini tutan peçeneqlər kəngərlidən, yaxud xanqarlıdan ayrılmışlar (8).

Erməni tarixçisi M.Xorenasinin salnaməsində göstərilən adlar belə xatırlanır: "Şaranın oğlu Quşar vərəsəlik

kimi Qaranlıq dağı - Kanqark ölkəsinin və Çavax ölkəsinin yarısını aldı” (34, 58). Tarixi mənbələrdə kanqyu, kanqxa, kanqar, kanqlı kimi adları çəkilən bu türk tayfa ittifaqının Sır Dərya ərazisində yaşadıkları qeyd edilir. Həmin ərazi İbn Xordabehdə Kankar ölkəsi kimi qeyd edilir (55, 21). Bu ad Orxon - Yenisey kitabələrində kənərəs adı ilə anılır (74, 76).

Suriya səlnaməçisi (VI əsr) 1 Mar Aba da 542-ci ildə İran şahı Xosrov Ənuşirəvanla hun tayfasından olan kəngərlərin döyüşünü qeyd etmişdir (75, 88).

S.T.Eremyana görə, Kəngər vilayəti 387-ci ildən IX əsrədək İveriyanın tərkibində olmuşdur (76, 69). Kəngər etnosunun etimologiyasını gün? araba, yabanı bitki, su ilə bağlayanlar olub.

Onların Sır-Dərya yaxınlığında yaşamaları, həmin tayfa adının ölkə və çay adında öz əksini tapması belə bir fikir deməyə imkan verir ki, hələ eramızın ilk illərində toponim kimi formalaşan Kankar (Kənkər) etnonimin özünü yaşatmışdır (77, 46).

Qarabağlar قره باغ‌لار Xəyavda kənd. Bu kənd şimal-qərbdən Xəyav yolu və Əhərlə əhatə olmuşdur. Qarabağlar adlı kəndə Cənubi Azərbaycanda, Şimali Azərbaycanda, Əfqanıstanda rast gəlinir. Mənbələr göstərir ki, Qarabağlar e. ə. II minilliyin sonu və I minilliyin əvvəllərində yaşayış yeri olmuşdur. Qarabağlar ərazisində Azərbaycanın qədim şəhərlərindən biri mövcud olmuşdur. Türk səyyahı Evliya Çələbi XVII əsrdə “Səyahətnamə” əsərində Qarabağları böyük bir şəhər kimi təsvir etmişdir (78, 53, 54).

X.D.Xəlilov göstərir ki, “Qarabağ” toponiminin mənası haqqında müxtəlif fikirlər var. Göstərilir ki, ölkədə “qara üzüm” yetişdirildiyindən və yaxud ölkədə guya “qara yarpaqlı” bağlar olduğundan ona Qarabağ deyilməmişdir (79, 93, 94).

R.M.Yüzbaşov qara sözünün vaxtilə “rəng”, “ağır”, “qərb”, “böyük”, “qoçaq”, “sıx”, “qalın”, “çoxluq” mənasında işləndiyini qeyd edir və göstərir ki, Qarabağ sözündəki qara sözü sıx, qalın, çoxlu bağı olan şəhər mənasını daşıyır (80, 135, 136).

XIV əsr müəllifi Həmdullah Qəzvini Qarabağ əyalətində Qarabağı yaşayış məntəqəsi kimi qeyd edir. 1727-ci ilə aid sənəddə Naxçıvanda Qarabağ adlı kəndin adı çəkilir (81, 195).

Seyidlər سیدلر Əhərdə kənd.

Seyidlər adlı kəndə Əhərdə, Azərbaycanda (Xanlar rayonu) rast gəlinir.

Seyidlər Azərbaycan tayfalarından biridir. Şahsevən qəbilə birliyinə daxildir. Əsasən, Cənubi Azərbaycanın Məşkin və Muğan ərazilərində yaşayır.

Xələc خلع adlı etnooykonim Xəyav bölgəsində, Azərbaycanda (Abşeronda, Qubadlıda, Salyanda, Ucarda), Özbəkistanda, Türkmənistanda, Ermənistanda, Türkiyədə və b. ərazilərdə qeydə alınmışdır (61, 30).

Xələclər خلع Amu-Dərya çayının cənub sahilində yaşamış türkdilli oğuz tayfalarından biridir. Xələclər ərəb xəlifələrinin qvardiyasında və ordularında xidmət etmişlər. Səlcuqlar dövründə bir qismi İrana, oradan isə Azərbaycana gəlmişdir (82, 195).

Vaxtilə bu ad Xalac kimi dilə yatmış və bu baxımdan Xalac qəbiləsindən olanlar bu kəsin övladları və törəmələridir (83, 35).

Quşçu قوشچی Əhərdə kənd. Bu etnonimə İran Azərbaycanında, Orta Asiyada, Azərbaycanda, Türkiyədə, Ermənistanda, Gürcüstanda rast gəlinir. A.Qurbanov göstərir ki, S.M.Abramzon və Ə.Hüseynzadə bu etnonimin kökündə türk və Azərbaycan dillərindəki kuş (quş) sözünün durduğunu və etnonimin “ovlayan, quşla məşğul olan” mənasını verdiyini söyləmişlər.

V.V.Bartolda görə, Quşçu etnoniminin tarixi belədir: eradan əvvəl II əsrdə orta Asiya hunların basqınına məruz qalır. Hunlar tərəfindən məğlub edilmiş və qərbə sıxlaşdırılmış xalq Çin məntəqələrində yoeçji, daha dəqiqi yoeşi adı ilə məlumdur ki, bu da Quşi etnoniminin Çin dilində tələffüz formasıdır.

N.A.Aristov ilk dəfə Kuşçu tayfasının hunlarla əlaqədar olduğunu söyləmişdir (61, 311-312). M.H.Vəliyevə görə, quşçular III-VI əsrlərdə Azərbaycana gəlmiş hunların qalıqlarıdır. Onun fikrincə, Azərbaycana 227-ci ildə gəlmiş hunlar “quşan” (qara hunlar) və hun-sabirlər idilər (8, 35).

Şeyxli شيخلو Meşkinşəhrdə kənd.

“Şeyx” sözü ərəbcə qoca, ağsaqqal, qəbilə, tayfa və ya tayfa ittifaqı başcısı deməkdir (84, 533). Müsəlman ölkələrində “Şeyx” termini təriqət başçılarına, görkəmli ilahiyyatçılara, hörmətli adamlara (məs, Şeyx Nizami, Şeyx Sədi və b.), mötəbər şəxslərə aid edilir. Ərəbistan yarımadasının cənubunda və İran körfəzi rayonunda yerləşən kiçik ərəb əmirliklərinin başçıları, Səudiyyə Ərəbistanında

yuxarı palata üzvləri, bəzi müsəlman xalqlarında (məs., kürdlərdə) kəndxudalar da şeyx adlanır.

Şeyxlu etnooykonimi haqqında belə nəticəyə gəlmək olar ki, tayfanın başçısının şərəfinə Şeyxlu adlanmışdır.

Xəlifəlu خلیفه لو (xəlifə) - Xəyavda kənd.

Xəlifə - ərəbcə müavin, canişin, varis deməkdir (85, 299). Xəlifələr əvvəllər Məhəmməd peyğəmbərin, əməvilər dövründən isə allahın yer üzündə canişini (müavini hesab) edilirdilər. Abbasilər xilafətinin süqutundan sonra (13-cü əsr) bütün müsəlmanlar üzərində dini hakimiyyət iddiasında olan bəzi müsəlman dövlətlərinin hökmdarları xəlifə titulu qəbul etmişdilər. Bu etnooykonim də tayfanın başçısının şərəfinə Xəlifəlu adlandırılmışdır.

Boyatkənd بيات كند Təbrizdə kənd.

Boyat adlı etnooykonimə Azərbaycanda (Ağcabədi, Neftçala, Ucar, Şamaxı), Ermənistanda rast gəlinir (86, 30, 31).

Boyat türkdilli qəbilələrdən birinin adı olub, 1X-X əsrlərdə qay tayfası ilə yanaşı, Şimali Qazaxıstan çöllərində oğuzlara başçılıq etmiş tayfalardandır (8, 194).

Boyatlar XIII əsrdə Çingiz xanın ordusuna qoşulub Kiçik Asiyaya gəlmiş və səlcuq türkləri ilə qarışmışlar (88, 38).

A.Bakıxanov göstərir ki, Şah İsmayıl yeni hökumətə dayaq olmaq və onu əldə möhkəm saxlamaq məqsədilə İraqda yaşayan boyat türklərindən bir dəstəni siyahı üzrə köçürüb Dərbənddə və Şabranda yerləşdirmişdi (52, 99).

Həmin tayfanın üzvləri tərəfindən salınan yaşayış məntəqələri onların adı ilə Boyat adlandırılmışdır.

Özlərinin adını musiqidə (bayatı - qacar, bayatı-şiraz), folklorda (bayatı) və coğrafi adlarda əbədiləşdirən bu boydan həm də Füzuli kimi şəxsiyyət yetişmişdir. Mənbələrdə Hələb, İraq, İran, İrəvan ərazilərində və s. ərazilərdə yaşadıkları qeyd olunur (11, 227, 240).

Bayat-bay at-bay od - tanrı odu, yeri, məzmunu daşıyır. Bay-bəy, bəh, bak, baq, baq-boq, boy, boh, bah, bax, box və s. komponentləri məhz tanrının, tanrı qüdrətinin, torpaq su bitki (yaşillıq) məzmununu əks etdirir.

“Bağ” “ba” (ab) və “q” komponentlərinin cəmidir. Burada “q” odun təmsilçisidir. Boq- həyat, yaşayış olanın - sulu, bitkili, havalı, odlu - işıqlı yerin sahibi kimi düşünülür. “Bay”da “y” məhz işıq təmsil edir. Deməli, bay - bəy işıqlı dünyanı yaradandır. “Bayat boyu” birləşməsində tanrı məzmununun təkrarını görürük. “Boy” həmin məzmunun törəməsi kimi coğrafi ərazi: kənd, şəhər, oba, mahal, vilayət mənasında işlənmişdir.

“Bayat boyu”nda, “tanrı yeri” məzmunundan yaranmış “bayat” dediyimiz kimi, obanın, elin, qəbilə birləşməsinin ünvanını, “boyu” isə o xalqın yaşadığı coğrafi ərazini bildirir (88, 15).

F.Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində Bayat - yəni dövlətli və nemətli tamqa -: onqon kimi göstərilmişdir (73, 39).

Əfşar افشار Hərvabadda kənd;

Əfşarlar - azərbaycanlıların etnogenezində iştirak etmiş türkdilli qəbilələrdən biridir. IX əsrədək Qırçaq çöllərində yaşayan əfşarlar sonralar səlçuqların tərkibində Xorasan, Azərbaycana, Kiçik Asiyaya gəlmişlər. Azərbaycan və İranın siyasi həyatında mühüm rol oynamış əfşar-

lar qızılbaş qəbilə birliyinin tərkibində Səfəvilər dövlətinin yaranmasında iştirak etmişlər. Əfşarlar hazırda İran, Azərbaycan, Əfqanıstan, Türkiyə ərazilərində yaşayırlar (89, 14).

Əfşar etnonimi F.Rəşidəddinin “Oğuznamə” əsərində “Afşar - yəni çevik və ovçuluğu sevən” mənasında işlədilmişdir (73, 39).

Macar alimi L.Liketi Əfqanıstan ərazisində yaşayan əfşarların dilini Azərbaycan dilinin dialektlərindən biri hesab etmişdir (90, 248).

Tarixi mənbələrdə göstərilir ki, əfşarlarla bağlı XVI əsrdə Türkiyədə 94, bu gün isə 25 kənd adı vardır (73, 427). Vədi bölgəsində də Afşar adlı kənd olmuşdur. Türkmənistanda da Avşar toponimi qalmaqdadır.

Ahurlu. آهورلو Xoyda kənd. Ahurlu adlı oykonimə Ermənistan, Naxçıvan və Bolqarıstanda rast gəlinir. Ahur derivatlı toponimlərin Ahurcuq, Ahurlaqr, Ahura və s. formada olması onun tayfa adından törənməsini göstərməkdədir (99).

İrəvanlı ایروانلو Urmiyada kənd.

İrəvanlı Urmiya şəhərindən 15,5 km şimaldakı türklər yaşayan kəndin adıdır. Göründüyü kimi, İrəvandan köçüb getmiş bir türk eli öz köhnə yurdunun adını orada əbədləşdirmişdir. Gəncə və Bərdə şəhərlərində də İrəvan adlı qədim bir məhəllə qalmaqdadır.

İlxıçı ایلخچی Ərdəbil ostanında kənd. Oykonim at ilxısının adını ifadə etsə də, əslində peşə ilə bağlı etnooykonimdir. Çünki at ilxısı lap qədimlərdən türklərin var-dövləti olmuş, xüsusilə böyük köçlərdə, döyüşlərdə və əkinçi-

likdə atın rolu böyük olmuşdur. Azərbaycanda (İlxıçı) və Ermənistanda (İlxıyabı) ilxı ilə bağlı kəndlər vardır (14, 57).

Kotançı كوتانچی Gərmidə kənd. Göründüyü kimi, bu oykonim əkinçiliklə bağlı olan etnooykonimdir.

Cənubi Azərbaycana yaxın olan Ermənistan ərazisində də Kotanlı və Kotançı kəndlərinin olması bir daha sübut edir ki, bu oykonim böyük bir türk tayfasının adından törənmişdir. Bundan başqa, Qərbi Azərbaycan sayılan indiki Ermənistan ərazisində də Sabançı (Tapın rayonu) adlı kənd olmuşdur ki, həmin oykonim də Kotançı toponiminin sinonimidir. Saban qədim türkcə elə kotan deməkdir (91, 28).

Prof. Y.Yusifov (S.Kərimovla yazdığı) "Toponimikanın əsasları" adlı əsərində göstərir ki, Kotanlı toponimi sırf Azərbaycan mənşəli sözdür (69, 22).

Prof. H.Mirzəyev "Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz" adlı əsərində göstərir ki, kotanlı sözü türk tayfalarından birinin adıdır. Kotanlı toponimi bəzən Kotançı formasında da işlədilir (17, 323).

Bunun səbəbi - çı şəkilçisi ilə -lı şəkilçisinin tarixən sinonim olması ilə bağlıdır ki, bunun izləri indi də qalmaqdadır. Yazıçı M.İbrahimovun "Kəndçi qızı" (Kəndli qızı) əsəri buna misal ola bilər.

2.3. ANTROPONİMLƏRDƏN (AD, ATA ADI, FAMILİYA, TƏXƏLLÜS, LƏQƏB, TİTUL VƏ S. ADLARDAN) DÜZƏLƏN OYKONİMLƏR

İran Azərbaycanında antropooykonimlər çoxdur. A.Qurbanov göstərir: sadəcə şəxs adından ibarət olan yer adının yaranması mümkün deyildir. Şəxs adının yer adına çevrilməsi üçün şəxs adına ikinci bir komponent birləşməli, ya da şəxs adına həmin yerin mənsubiyyətini bildirən sözdüzəldici şəkilçi əlavə olunmalıdır (61, 323).

Antropooykonimlərin çoxunu məntəqənin əsasını qoyduqları və mənsub olduqları ayrı-ayrı şəxslərin adları təşkil edir:

Əlibəy kəndی علی بیگ کندی Əhərdə, kənd; Tağı kəndی تقی کندی Əhərdə kənd; Bağırabad باقرآباد Ərdəbildə kənd; Şahgəldi qışlağı قشلاق شاه گلدی Əhərdə kənd; Aydəmir آیدمیر Ərdəbildə kənd; Əhmədabad احمد آباد Əhərdə kənd; Əmirabad امیر آباد Miyanədə kənd; Ağabağır آقاباقر Ərdəbildə kənd; Mollaəhməd ملا احمد Ərdəbildə kənd; Mahmudabad محمود آباد Əhərdə kənd; Xanvəli خان ولی Əhərdə kənd; Xosrovşah خسروشاه Təbrizdə kənd; Şahvəli شاه ولی Əhərdə kənd; Nüsrətabad نصرت آباد Əhərdə kənd; Əkrəmabad اکرم آباد Miyanədə kənd; Balış kənd بالش کند Miyanədə kənd; Qulu کولو Ərdəbildə kənd; Yusifabad یوسف آباد Ərdəbildə kənd; Qulu qışlağı کولو قشلاق Ərdəbildə kənd; Məcidabad مجید آباد Ərdəbildə kənd; Şərifabad شرف آباد Əhərdə kənd; Qasım kəndی قاسم کندی Təbrizdə kənd; Babaş kəndی باباش کندی Ərdəbildə kənd; Hacıəlibəy حاجی علی بیگ Əhərdə

kənd; Hacıhaqverdi حاجی حقوردی Əhərdə kənd; Şeyxhəsən شیخ حسن Təbrizdə kənd; Əşrəf kəndی اشرف کندی Təbrizdə kənd; Kamran کامران Əhərdə kənd.

Xanvəli – xan sözü türk – monqol dillərində xan, ağa, sultan titulu kimi göstərilir (92, 226).

Mahmudabad adlı antropooykonimə Ərdəbildə, Əhərdə, Meşkinşəhrdə rast gəlinir.

Belə ki, bir neçə yerdə təkrarlanmış eyni adlı Mahmudabad antropooykonimi mənbələrin birində XVI-XVIII əsrlərdə Van gölünün şərqində yaşamış və sonralar digər tayfalarla qaynayıb-qarışaraq Zaqafqaziyanın və xüsusilə Azərbaycanın müxtəlif zonalarına səpələnmiş Mahmudlu (Mahmudi) adlı tayfa tərəfindən salınmış və onların etnik adı ilə adlandırılmış yaşayış məntəqələri olmuşdular (93, 30, 31, 97).

Abasabad عباس آباد Ərdəbildə kənd

Abasabad adlı antropooykonimə Ərdəbildə, Astarada, Xuzistanda, Mazandaranda, Luristanda, Ermənistanda paralellərinə rast gəlinir. Məntəqənin əsasının Abas adlı şəxs tərəfindən salındığı güman edilir. Müxtəlif ərazilərdə bir-biri ilə əlaqəsi olmayan antropooykonimlər təkrarlanır.

Əhmədabad احمد آباد Təbrizdə kənd;

Əhmədabad xanlığı خانلق احمدآباد Hərvabadda kənd;

Əhmədabad احمدآباد Hərvabadda kənd;

Əhmədabad احمدآباد Sənciddə kənd,

Əhmədabad احمدآباد Əhərdə kənd.

Əşrəfkənd اشرف کندی Təbrizdə kənd;

Əşrəfabad اشرف آباد Təbrizdə kənd;

Qulu qıslağı قشلاق گولو Ərdəbildə kənd;

Qulu گولو Ərdəbildə kənd;
Həsənabad حسن آباد Hərvabadda kənd;
Həsənabad حسن آباد Əhərdə kənd;
Kürdüstanda, İrənin mərkəzində, Kermanda, İsfahanda (27).

2.4. ORONİMLƏRDƏN (RELYEF ADLARINDAN) TÖRƏYƏN OYKONİMLƏR

Oronimlər toponimlər sisteminin əsas qollarından birini təşkil edir.

V.A.Nikonov qeyd edir ki, oronimlər digər təbii obyekt adları kimi yaşayış məntəqələri adlarına nisbətən daha sabit olub, bir çox cəhətdən hidronimlərə oxşardır (94, 46).

Cənubi Azərbaycan ərazisində də Şimali Azərbaycanda olan saysız-hesabsız oronimlər geniş yayılmışdır. Bunlardan bir çoxunun adları oymonimlərdə əks olunmuşdur. Bu qəbildən olan oymonimlərin yaranmasının əsas səbəbi, yaşayış məntəqəsinin həmin oroobyektin ərazisində və ya yaxınlığında salınmasıdır. Bu yolla yaranan orooykonimlər aşağıdakılardır; Üçtəpə اوچ تچه Miyanədə kənd, Aslandüz اصلاندوز Ərdəbildə kənd, Xanbağı خانباغی Kəlibərdə kənd, Kültəpə گل تچه Hərvabadda kənd, Təpə تچه Ərdəbildə kənd, Qabaqtəpə قباق تچه Miyanədə kənd, Bəybağı بیگ باغی Ərdəbildə kənd, Quranqaya قوران قبه Təbrizdə kənd, Dəvədaşı دوه داشی Miyanədə kənd, Əliməhəmməd dərəsi علی محمد دره سی Əhərdə kənd, Mikayıl dərəsi میکائیل دره سی Ərdəbildə kənd, Sarıyataq ساری یاتاق Əhərdə kənd, Quş qayası قوش قیه سی Sarıçəmən ساری چمن Bəybağı بیگ باغی Meşkinşəhrdə kənd, Baba bağı باباباغی Əhərdə kənd, Daşkəsən داشکسن Əhərdə kənd, Qaraqaya قره قیه Əhərdə kənd, Teymurdaş تیمور داش Ərdəbildə kənd, Qızılyataq قزل یاتاق Miyanədə kənd, Süley-

manqışlaq سلیمان قشلاق Hərvabadda kənd, Lütvəliqışlaq قشلاق لطف علی Ərdəbildə kənd, Ağdaş آغ داش Əhərdə kənd, Həsənxan bağı حسن خان باغی Miyanədə kənd, Xəlifə bağı-خلیفہ باغی Miyanədə kənd, Qəmtəpə قم تچه Təbrizdə kənd, Kəmərqaya کمر قیہ Ərdəbildə kənd.

Oronimdən düzələn oykonimlərin bir neçəsinin etimoloji təhlilinə nəzər salaq:

Ağdaş آغ داش Əhərdə kənd.

Ağdaş adlı orooykonimə İran Azərbaycanında, Ermənistanda, Qazaxıstanda Aktas, Özbəkistanda Öktaş, Başqırdıstanda Ağdaş fonetik variantlarında rast gəlinir.

Ağdaş qədim Azərbaycan dilində “ağ çöl”, “ağ səhra”, ağımtıl boş sahə mənasında formalaşan coğrafi adlardır.

İlk dəfə 1578-ci ilə aid mənbədə adı çəkilən Ağdaş toponiminin mənşəyi və mənasını aydınlaşdırmaq çətindir.

Oykonimi təşkil edən ağ və daş sözləri türk dillərində müxtəlif mənalarda işlənmişdir. Ağdaş şəhərinin yerləşdiyi ərazi ağımtıl, boz, boş, keçmişdə istifadəsi çətin olmuş açıqlıqdan, səhradan ibarət olmuşdur (95, 107).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında ağ sözünün bir neçə mənası verilmişdir.

Ağ - (Ak, Aq) - Günəş, tanrı, işıq, işıqlı gün, işıqlı dünya, rəng, parça, kəfən, su, boşluq, ayrılıq, işıqlı gecə (ağ gecə), ağıl dünya, ağüz, ağbəniz və s. mənalarda işlənmişdir (96, 47).

“Daş” komponenti “bərk torpaq” kimi başa düşülür. Təbii ki, torpaq da bişməsə, daşa-kərpicə çevrilə bilməz. Daş bişdikcə “suyu sıpqarılmış” olur (96, 47).

Bəybağی بیگ باغی Ərdəbildə kənd.

Bəy, biy türkdilli xalqlarda əvvəllər tayfa başçalarına sonralar əyanlara verilən addır. Bu söz başqa dillərə də keçmişdir. Qızıl Orda xanı Özbək (1312-42) müsəlmanlığı qəbul edən monqol noyonlara bəy adı verirdi. İranın bəzi yerlərində tayfa başçıları bəy titulu daşıyırdılar. Xanlıqlar dövründə irsi bəylər və bu adı xan fərmanına əsasən alan bəylər olmuşdur. Əsrin əvvəllərində (hal-hazırda) dövlət idarəsində işləyən azərbaycanlı məmurlara və ümumiyyətlə ziyalılara müraciət forması kimi də işlədilirdi. Görünür, oykonim də bəylərin şərəfinə Bəybağی adlanmışdır (97, 139).

Sarıçəmən ساری چمن Əhərdə kənd.

Müasir Azərbaycan dili və onun dialekt və şivələrində, sarı sözü rəng mənasında işlənməklə bərabər, bir sıra oronimlərin, hidronimlərin, xüsusilə yeraltı qaynaq adlarının və onların daha çox qidalanan çay adlarının düzəlməsində (yaranmasında) işlənir. Bu söz mənbələrdə sara variantında işlənmiş, mənası “təmiz, əsl, həqiqi, pak, saf” kimi göstərilmişdir (98, 314).

Sarıçəmən orooykoniminin tərkibində də sarı sözünün mənası iri, böyük, geniş, enli mənasında işləndiyini göstərmək olar.

Qaraqaya قره قايه Əhərdə kənd. Bu oykonimə də Azərbaycanda, Naxçıvanda və Ermənistanda da rast gəlinir. Göründüyü kimi orooykonim qara və qaya sözlərinin birləşməsindən yaranan coğrafi obyekt adıdır.

Qara sözünün mənbələrdə “rəng, siluet, yas, sadə, sıravı, torpaq, təpəlik, daqlıq yer, kütlə camaat, pis ruh, sıx,

qatı, bədbəxt” mənaları ilə yanaşı, “baş, böyük, hündür” mənasında da işləndiyi məlumdur. Qaraqaya oykoniminin tərkibindəki qara sözü “böyük, hündür” mənasında işlənmişdir (14, 41).

L.Z.Budaqov qara sözünün altay dillərində, V.V.Radlov isə Qazan ləhçəsində “iri, böyük” mənasında işləndiyini qeyd etmiş və buna kara yol “boyükyol” coğrafi obyekt adını misal göstərmişdir (99, 44).

Daşkəsən داشکسن Əhərdə kənd.

Qədim oğuz dastanı olan “Kitabi-Dədə Qorqud”da göstərilir ki, “daş” komponentli yer adlarına həm Şimali və Cənubi Azərbaycanda, həm də Qafqazdan və Kiçik Asiyadan İran yaylası da daxil olmaqla xeyli uzaqlarda da rast gəlinir.

Obyekt adlarının heç bir dəyişiklik edilmədən bir-birinə keçməsi, daha doğrusu, əvvəlcədən mövcud obyekt adının eynilə başqa obyektə köçürülməsi (oykonimlərin oronimlərə, oykooronimlər) nəticəsində yaranan coğrafi adlar təkrarlanır:

Daşkəsən داشکسن Miyanədə kənd; Daşkəsən داشکسن Əhərdə kənd; Daşkəsən داشکسن Təbrizdə kənd; Daşkəsən داشکسن Meşkinşəhrdə kənd (100, 10, 15).

Laçın dərəsi لاچین دره سی Ərdəbildə kənd.

Bu oykonimə Şimali Azərbaycanda, İran Azərbaycanda rast gəlinir.

Köksü açıq - hamar, şümal görünən qayalar, dərələr və belə qayalarda yuva bağlayan quşun adı Laçındır (88, 88). Görünür, Laçın quşunun adı onun daha çox yaşadığı dərəyə verilmiş və ora-

da sonralar salınmış yaşayış məntəqəsi həmin dərənin adı ilə bağlı Laçın Dərəsi kəndi adlanmışdır.

Xanbağı خانباغی Kəlibərdə kənd.

Xan (türk dillərində Xaqan, Xakan-hakim, monarx) - orta əsrlərdə Şərqdə feodallara verilən titul idi. Türk tayfa başçıları, monqol sərkərdələri xan adlanırdı. Monqollardan sonra Azərbaycanda rəis, əmir sözlərini xan sözü əvəz etdi (2, 46).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “xan” sözünün mənası belə göstərilir.

Dastanda ən hörmətli kişilərə xan deyə müraciət edilir. Məsələn: “Xanlar xanı Bayındır xan”, “xan Bayındır” da deyilib (100, 26). Görünür, kəndin adı da mənsub olduğu xanın titulu ilə əlaqədar Xanbağı adlanmışdır. İran Azərbaycanında, Şimali Azərbaycanda olduğu kimi, bir sıra yaşayış yerlərinin adları var ki, onlar vaxtilə mənsub olan şəxsin adını əks etdirən oroobyektdə salındığına görə həmin məntəqəyə göstərilən obyekt adı verilmişdir. Məsələn: Həsənxan bağı, Mikayıl dərəsi, Aslandüzü və s.

2.5. HİDRONİMLƏRDƏN (ÇAY, GÖL, ARX, KƏHRİZ, QUYU, AXMAZ) TÖRƏYƏN OYKONİMLƏR

Hidronimlər toponimlərin xeyli hissəsini təşkil edir. İran Azərbaycanının hidronimləri və o cümlədən hidrooykonimləri sistem şəklində indiyədək geniş və hərtərəfli öyrənilməmişdir.

Yusif Yusifov hidronimlərin mənşəyi haqqında gös-tərir ki, bəzi mənbələrdə əks leksik vahidini “çay”, “su” sözləri ilə əlaqələndirirlər (101, 29).

İran Azərbaycanında elə bir hidrooykonim yoxdur ki, onun paralellərinə Şimali Azərbaycanda, Ermənistan-da, Əfqanıstanda və s. yerlərdə rast gəlinməsin: Daşbulaq داش بلاغ Miyanədə kənd, Çay kəndi چای کندی Əhərdə kənd, Ağçay آغ چای Ərdəbildə kənd; Kəhriz کهريز Ərdəbil-də kənd, Çolpaçay چولپاچای Meşkinşəhrdə kənd; Təkbulaq تک بلاغ Meşkinşəhrdə kənd; Qarabulaq قره بلاغ Ərdəbildə kənd; Uzunbulaq اوزون بلاغ Ərdəbildə kənd; Yanbulaq يان بلاغ Hərvabadda kənd; Əli bulağı علی بلاغی Ərdəbildə kənd; Aqbulaq-Rüstəm آغ بلاغ رستم خان Ərdəbildə kənd; Molla bu-lağı ملا بلاغی Xəyavada kənd; Süleymanbulaq سليمان بلاغ Hərvabadda kənd; Əlirza çayı علیرضاچانی Əhərdə kənd; Arpa çayı آرپا چائی Hərvabadda kənd; Üçbulaq اوج بلاغ Ərdəbildə kənd; Qırxbulaq قرخ بلاغ Əhərdə kənd; Qanlıbu-laq قانلو بلاغ Meşkinşəhrdə kənd; Daşbulaq داش بلاغ Əhərdə kənd; Qoşabulaq قوشه بلاغ Hərvabadda kənd; Əli kəhrizi قوزلوقره بلاغی Qozluqara bulağı علی کهريزی Meşkinşəhrdə kənd; Yeddibulaq يڊى بلاغ Miyanədə kənd;

Qorlançay قورلان چای Əhərdə kənd; Yastıbulaq ياستى بلاغ Ərdəbildə kənd; Təzəkənd Qarabulaq تازە کند قرە بلاغ Ərdəbildə kənd.

Hidrooykonimlərin bir neçəsinin etimoloji təhlilini verək:

Ağbulaq آغ بلاغ adlı oykonimə İraq, Həmədan, Kürdüstan, Şimali Azərbaycan, Türkmənistan, Özbəkistan, Ermənistan, Türkiyə, Qazaxıstan, Dağıstan, Tatarıstan, Əfqanıstan və s. ərazilərdə rast gəlinir. T.Əhmədov göstərir ki, Azərbaycan ərazisində XIX əsrin axırlarında bu adda 24 toponim var idi (16, 174).

Bu coğrafi adlar əvvəllər ya müəyyən tayfaların yaylaq və qışlaq yerlərinin adlarını bildirmiş, ya da ayrıca müstəqil bir obyektin adı kimi mövcud olmuşdur. Ağbulaq hidrooykonimi İran Azərbaycanında müxtəlif vilayətlərdə təkrarlanır.

Ağbulaq آغ بلاغ Ərdəbil (Mərkəzdə), Ağbulaq آغ بلاغ Təbrizdə kənd, Ağbulaq آغ بلاغ Meşkinsəhrdə kənd, Aqbulaq آغ بلاغ Hərvabadda kənd.

Ağ komponentli hidrooykonim haqqında toponimist alimlər arasında vahid fikir yoxdur. A.N.Kononova görə, göstərilən söz coğrafi adların tərkibində “axmaq, tökül-mək” feili ilə əlaqədardır (102, 159, 179).

S.Ataniyazovun fikrincə isə, Aksuv (Ağsu, Axbulaq), Ağbulaq tiplimürəkkəb adların tərkibindəki ak (ax) komponenti rənk bildirən sözü ilə bağlıdır (103).

E.Q.Mehrəliyevin fikrinə görə, ağ formantı bulaq (eləcə də göl) adlarında suyun şəffaflığını bildirir (104, 10-11).

Ağ sözü yeraltı qaynaq adlarında onların rəngini deyil, bəzən bir sıra başqa suların - çay, arx, kanal, sularının rəngini bildirməyə xidmət edir. Ağ sular içməyə tam yararlı sulardır.

Yeddibulaq اوج بلاغ - Miyanədə kənd, Üçbulaq اوج بلاغ - Ərdəbildə kənd, Qırxbulaq قرخ بلاغ - Əhərdə kənd.

Üçbulaq və Qırxbulaq adlı hidrooykonimə İran Azərbaycanında Ermənistanda, Şimali Azərbaycanda, Türkiyədə, Əfqanıstanda və s. ərazilərdə rast gəlinir. Hidronimlərin çoxu bir-birinə yaxın ərazidə yerləşən eyni tipli obyektlərin sayını bildirir. Məsələn Yeddibulaq, Üçbulaq və Qırxbulaq əksər hallarda bulaqların yeddi, üç və ya qırx olduğu deyil, onların çoxluğunu da bildirir.

Arpa çayı آریا چایی Hərvabadda kənd.

Arpaçay adlı hidrooykonimə İran Azərbaycanında, Ermənistanda, Naxçıvan Muxtar respublikasının Nəraşen rayonunda, Zəngəzurda, Qarabağda, Qarsda, Acarıstanda (Batumi yaxınlığında), Əfqanıstanda, Gürcüstanda və s. ərazilərdə rast gəlinir. Arpaçay Araz çayının sol qoludur, Vardenis silsiləsinin (Ermənistan R.) yamaclarından başlanır.

Arpaçay آریا چایی İraqda (Mosul yaxınlığında) e.ə. V minilliyə aid Eneolit məskəni olmuşdur (105, 100).

Bir çox tədqiqatçılar Arpa toponimlərini bitki ilə əlaqədar olduğunu yazmışlar. Lakin tədqiqatlar göstərir ki, arpa leksik vahidi ilə baqlı hələ Assuriyada Arbela (assurça Arpa İlu - müəllifin fikrincə) şəhər olmuşdur (106, 52, 53).

Müxtəlif coğrafi obyekt adları (Arpa qalası, Arpa çayı, Arpaçay (kənd və çay), Arpaşen, Arpalıq və s.) həm qərbi Arpaçay, həm də şərqə Arpaçay Araz boyunca sıralanması həmin toponimlərin etnik adla bağlı olmasını sübut edir. Səfəvi-Osmanlı müharibələrini (1579) təsvir edən tarixçi Mustafa Əli Əfəndi yazır: Fərhad Paşa İrəvan əyalətlərini böldü və timar (becərmək) kimi vəzifəli şəxslərə payladı. Bu torpaqların gəlirinə görə vergi təyin etdi (108, 121, 129).

“Arpa” bitki adı kimi “Divanu luğat-it türk” və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da bu günkü semantika-sında işlənmişdir.

Ağçay آغ چای Ərdəbildə kənd. Bu hidronimə İran Azərbaycanında, Ermənistanda, Şimali Azərbaycanda (Quba və Xaçmaz, Qax ərazilərində) rast gəlinir. Bu çay Ərdəbil ostanında cənubdan şimala doğru axır və Xəzər dənizinə tökülür. Əsas qolu Quruçaydır. Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq dastanı olan “Kitabi - Dədə Qorqud” da aq sözü günəş mənasında verilir (69, 81). Görünür, bu çay da Günəş çayı kimi göstərilir, yəni suyu gün kimi şəffafdır.

Qarabulaq قره بلاغ Ərdəbildə kənd.

Bu hidrooykonimə İran Azərbaycanında, Şimali Azərbaycanda, Ermənistanda, Türkiyədə, Əfqanıstanda və s. ərazilərdə rast gəlinir.

Qara sözü oykonim və hidronimlərin tərkibində uca, hündür, yüksək, mənasını daşıyır.

“Qara” komponentli oykonimlərdən bəhs etməmişdən əvvəl bu sözün mənaları haqqında fikirlərə nəzər sa-

laq: E.Koyçubayev kara sözünün “torpaq”, “quru təpə”, “yüksəklik”, “ağır”, “yeraltı su”, “bulaq”, “qərb”, “silsilə” mənalarını da göstərir (109, 100).

Q.K.Konkaşpayev “Türk toponimiyasında rəng, bildirən sözlər” məqaləsində kara və ak sözlərinin çoxmənalı olmasından geniş bəhs edir.

İ.S.Məlikov göstərir ki, qara sözünün rəng bildirməkdən başqa, türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində “böyük”, “təmiz”, “şimal”, “torpaq”, “ordu”, “tayfa” (xalq), “kütlə” və s. mənaları da olmuşdur. “Tayfa”, “xalq”, “kütlə” qara sözünün ən qədim mənələrindədir və “ordu”, “qoşun” mənəsi də məhz bu mənadan törəyəndir (88, 189, 190). Qara sözü xalq, kütlə, qoşun mənasında (qədim fars yazılı mənbələrində də) Bisütun yazılarında qeydə alınmışdır (e.ə. 522-521). Bəzi tədqiqatçılar bu sözü fars mənşəli hesab edirlər.

E.Q.Mehrəliyevin fikrincə, “qara” - böyük, uca, geniş, sərt, qeyri-sağlam deməkdir. Qara dağda irilik, ucalıq, qara dumanda - tündlük (sıxlıq), qara qışda sərtlik, qara yazıda - genişlik, su toponimlərində qeyri - sağlamlığı bildirir, quru sahəsi mənələrində işlənir (109, 24).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “qara” sözü məchulluq nümunəsidir. O, tək-cə axşamı, gecəni yox, həm də fələyi təmsil edir. Dastanda qara rəng ömrün axşamı kimi nəzərdə tutulur. Dastanlarda, nağıllarda, əsatirlərdə bir qayda olaraq şəfa, dirilik məchulluqdan, qaranlıqdan gəlir. Koroğlu dirilik bulağının köpüklü suyunu gecənin yarısı, ulduzlar səma dərinliyində toqquşanda içə bilər. Xızırın içdiyi, İsgəndərin içə bilmədiyini dirilik suyu da qaran-

lıqda - zülmətdədir. “Qara” sözü dastanda qara gecə, qara qoyun “yəxni” kimi işlədilib, kimdənsə umulan kömək mənasında göstərilmişdir. İndi də xalq arasında deyilir ki, qara qoyunun əti daha dadlıdır. Qara qoyunun ətinin daha dadlı olması, hansı dərdinsə dərmanı ola bilərmiş.

Dirsə xan, Bayındır xanın qara otağında “fələklə” döyüşmək dərsi alıb gələndən sonra, ulu Zərdüştün də təmin etdiyi adətlə, yaxşı düşüncə, yaxşı əməllər icra edir və arzularına qovuşur (88, 65, 66).

T.Əhmədov göstərir ki, qara komponentli hidronimlər suyun, qismən, keyfiyyətsiz, içməyə az yararlı, ağır, aşağı keyfiyyətli su, bəzən isə hətta “çirkli, bulanıq su” mənasında işləndiyini göstərir (16, 273). Qarabulaq adlı hidrooykonim müxtəlif areallarda təkrarlanır:

Qarabulaq قره بلاغ Əhərdə kənd, Qarabulaq قره بلاغ Ərdəbildə kənd, Qarabulaq قره بلاغ Gərmidə kənd.

Təkbulaq تک بلاغ Meşkinşəhrdə kənd.

Təkbulaq adlı hidrooykonimə İran Azərbaycanında, Ermənistanda, Şimali Azərbaycanda rast gəlinir. Cənubi Azərbaycanda yerləşən Təkbulaq oykonimi 46 km şimaldan Meşkinşəhrlə, Gərmi yolu və Ərdəbillə əhatə olmuşdur.

Hidrooykonimlərin əksəriyyətinin məntəqənin əsasını qoyduqları və mənsub olduqları ayrı-ayrı şəxslərin adları təşkil edir. Məsələn:

Əlibulaq علی بلاغ Ərdəbildə kənd.

Hidrooykonim Gərmi yolu və Ərdəbillə əhatə olmuşdur.

Qanlıbulaq قانلو بلاغ Meşkinşəhrdə kənd.

A.Qurbanov göstərir ki, Azərbaycan toponimikasında “qanlı” komponenti ilə bağlı çoxlu toponim vardır. Onların hamısını Azərbaycan dilindəki qan sözü ilə əlaqələndirmək, şübhəsiz səhvdir.

Bir qrup toponimlərdə “qanlı” sözü qan tökülən (ölən, bədbəxt hadisə baş verən) mənasında olduğu halda, digərlərində Kanqlı (Qanqlı) etnonimindəki qovuşuq “kq” səsinin sonralar “n” səsinə keçməsi nəticəsidir.

Müqayisə üçün deyək ki, keçən əsrdə Yelizavetpol (Gəncə) qəzasında Kanqlıyaylaq və Kiçik Qafqazda Kanqlıdağ toponimləri qeyd olunmuşdur. Qanlıkənd toponiminin Kanqlı tayfasının məskunlaşması nəticəsində yaranması tarixi faktlarla da təsdiq olunur. Kanqlı tayfası müasir özbək, qaraqalpaq və qazax xalqlarının etnokenezində iştirak etmiş böyük tayfalardan biri hesab edilir. Sır-Dərya hövzələrində yaşamış kanqlılar VIII əsrin 70-ci illərində iki yerə ayrılmış, bir hissəsi şimala çəkilərək Xəzər və qırpaqlara qarışmış (qırpaqların tərkibində Kanqoğlu tayfası olmuşdur), digər hissəsi isə Xarəzm şahlıqda yaşamış və 1218-ci ildə monqollara qatılmışdır.

Kanqlı tayfasına mənsub ailələr Azərbaycan ərazisinə iki yerdən, həm qırpaqların tərkibində şimaldan XII-XI-II əsrlərdə, həm də monqolların tərkibində cənubdan XIII əsrdə gələ bilərdi.

Tədqiqatçıların bəziləri onun türk dillərindəki qanlı – “araba” sözü ilə əlaqələndirərək köç zamanı belə arabalardan daha çox istifadə etməsi ilə əlaqələndirmişlər. Bu inandırıcı deyil, çünki deyildiyi kimi, bu etnonim kanqlı formasında mövcud olmuşdur.

Qədimdə Aral ərazisinin Kanq adlanmasına görə ehtimal etmək olar ki, Kanqlı və Kanqar (kanq əyalətinin adı və türk dillərindəki ər, “adam”, “döyüşçü” sözündən) etnonimləri məhz həmin əyalətin adını əks etdirir (61, 399, 400).

rast gəlinir (68, 74). Yaşıl oykonimi əsasən “çəmənlik, yaşıllıq” mənasını ifadə edir.

Gülüstən گلستان Hərvabadda kənd

Bu fitooykonimə İranda, Ermənistanda, Əfqanıstanda, Azərbaycanda rast gəlinir. Gülüstən "güllük" deməkdir.

Qozluca قور لوجه Meşkinşəhrdə kənd.

Bu fitooykonimə Meşkinşəhrdə, Ermənistanda, Şimali Azərbaycanda rast gəlinir.

Palıdlu پالوتلو Əhərdə kənd.

Palıdlı adlı fitooykonimə Əhərdə, Ərdəbildə, Ermənistanda rast gəlinir.

Fitooykonimlərin Palıdlı və Qozlu adlanmasına səbəb, görünür, bu ərazilərdə palıd və qoz ağaclarının çox olması ilə əlaqədardır.

Cənubi Azərbaycanın toponimiyasında bitki, ağac, heyvan və quş adlarını əks etdirən oykonimlər də çoxdur. Bu, Azərbaycan ərazisinin zəngin heyvanat və bitki aləmi ilə əlaqədardır.

2.7. ZONİMLƏRDƏN VƏ TOTEMLƏRDƏN TÖRƏYƏN OYKONİMLƏR

Əsatirlər bəşər təfəkkürünün müəyyən mərhələsinin məhsuludur. Əsatirlər zaman keçdikcə insanın bədii təfəkkürünün inikasına çevrilmişdir. Çox qədim zamanlarda ətraf hadisələrə, ümumiyyətlə münasibət bildirən insanlar sonralar təbiət və cəmiyyətin bədii dərkinə və şərhinə başlayırlar. İnsan təfəkkürünün bədii sənətə doğru inkişafına müəyyən mərhələlər keçmişdir: animizm, totemizm, fetişizm, antropomorfizm.

Mifologiya yunan sözüdür, tərkibcə iki sözün birləşməsindən yaranmışdır: mif “əsatir” və loqos “elm, təlim” - nağıl, əfsanə, dastan, söz təlim mənasındadır. Mif - dünyanın yaranışı, təbiət hadisələri, allahlar, əfsanəvi qəhrəmanlar, qədim xalqların etiqadları haqqında əfsanədir, rəvayətdir. Əsatirlər sözün həqiqi mənasında fantaziya, xəyal və möcüzələr aləmidir. Əsatirlər qədim insanların təbiət, cəmiyyət sirləri qarşısında heyrətinin bədii ifadəsidir, özü də kortəbii, qeyri-şüuri ifadəsidir. Əsatirlər dini-sehirləli mərasimlərlə bağlanır. Əsatirlər həyatın çox müxtəlif sahələrini əhatə edir. Bu mənada mifologiyanın təsnifi də demək olar ki, şərtidir: qısa da olsa burada bir sıra mifoloji süjetlərin adlarını çəkmək olar: heyvanlar haqqında, göy cisimləri haqqında, dünyanın yaranması (yaranış haqqında), canlının, o cümlədən insanın ölümü, qiyamət haqqında və s (110, 130, 131).

Prof. M.Seyidov göstərir ki, Azərbaycan mifik təfəkkürünün araşdırılması çoxdandır ki, azərbaycanşünaslığın qarşısında duran mühüm problemlərdəndir. Bu problemlərin açılması bir sıra məsələlərlə, xüsusilə Azərbaycan xalqının soykökündə - etnogenezisində iştirak edən qəbilə birləşmələri silsilələrinin tarixi və onların ictimai-siyasi görüşləri, bədii-fəlsəfi təfəkkürləri ilə bağlıdır (111, 130, 131).

Cənubi Azərbaycan oymaqlığında türk xalqlarının qədim, mifik təfəkkürü ilə sıx bağlı olan totemlərdən törəyən oymaqlar, az da olsa, rast gəlinir.

Məlum olduğu kimi, qədim dövrlərdən hər bir tayfanın özünə məxsus totemi olmuş, hətta bir çox tayfalar öz adlarını həmin totemdən və ya onqondan almışdır. Məsələn, sonqurlu //şonqarlı, bozdoğan// boztoğan və s (73, 21).

Azərbaycan türklərinin də şahin, qurd, ilan, qoyun totemi olması bir çox tarixi mənbələrdə və folklorda öz əksini tapmışdır. Bunun canlı izlərini zooymaqlarda görürük:

İlancıq ایلان جیق Ərdəbildə kənd, Qaraqoç قره قوچ Təbrizdə kənd, Qurdtəpə قوردت تپه Meşkinşəhrdə kənd, Alacucə آلا جوجه Təbrizdə kənd, Camışalan جاموش الن Meşkinşəhrdə kənd, Göyərçinlu گوگرچین لو Miyanədə kənd, Pələnglu پهلنگلو Ərdəbildə kənd, Toyuq طويق Əhərdə kənd, Cücəlu ججلو Meşkinşəhrdə kənd, Dovşanlı دوشانلو Xəyavda kənd, Attutan ات توتان Meşkinşəhrdə kənd, Qarakəlik قره کهلک - Qarakəlik Təbrizdə kənd, Korkeçi کور کچی Miyanədə kənd, Porsuxlu پورسيخلو Miyanədə kənd, Pişiklu پيشيكلو Təbrizdə kənd.

Zooykonimlərdən bir neçəsinin etimoloji təhlillərini verək.

Qürdtəpə قورت تپه Meşkinşəhrdə kənd.

Qədim türklər içərisində çox sayılan heyvanlardan biri qurddur - çanavardır. Oğuzun özündə qurdun nişanəsi vardır, onun beli qurd belinə oxşayır. Qurdu günəşlə, onun şüası ilə əlaqəli təsvir edən əsatirlər də vardır. "Oğuznamə"də deyilir: Dan ağararkən oğuz xaqanın çadırına gün kimi şüa girdi. Bu şüanın içindən göy tüklü, gümüşü bir erkək qurd çıxdı.

Qurd Oğuzun hərbi səfərlərində, yürüşlərində ona yol göstərir və bələdçilik edir. Qurda tapınmanın izləri "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında da qalmışdır. Öz əcdadını qurda bağlayan Qazan xanın da dilindən belə ifadələr eşidirik. "Qurd üzü mübarəkdir", "Qara başım qurban olsun, qurdum, sənə", "Avazı qaba qurd əniyi erkəyində bir köklüm var". "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında artıq qurd mifiklikdən çıxaraq reallaşmağa başlayır, heyvandarlıqla məşğul olan oğuzların həyat tərzi ilə əlaqədar təsvir edilmişdir.

"Qurd oğlu" adlı bir əsatirdə göstərilir ki, bir oğlan uşağına kiçik yaşlarından qurd döşündən süd verib böyütmüşdür. Ona görə də uşaq çox qüvvətlidir. Vətənin qoynundan çıxan köpüklü sudan içəndən sonra uşaq daha da qüvvətli olur. Bu yolla da xalq öz gələcək xilaskarını hazırlayır, özü də həm ağıllı, həm də qüvvətli kimi hazırlayır.

Qurd xilaskardır - totemdir, müqəddəsdir, sitayiş olunandır (112, 30).

İlançığı ایلان حیق (Ərdəbildə kənd. İlanə sitayiş, ilan mifi geniş yayılmışdır (113, 139, 140).

Azərbaycanın bir sıra yerlərində ilan totemi ilə əlaqədar olaraq “ilan pır”, “ilan piri”, “ilan dağı” adlı pır, yer adları vardır. Ermənistanın azərbaycanlılar (əvvəl) yaşayan yerlərində də ilan pirləri mövcuddur. Yerevanda yaşayan azərbaycanlılar arasında ilanlarla əlaqədar belə bir əfsanə var ki, güya bir zamanlar iki böyük dəstəyə ayrılmış ilanlar Ağrı (Ararat) dağının ətəklərində vuruşmuşlar.

İlan onqonu o qədər geniş yayılmış ki, məişətdə işlənən qab-qacaqda da onun şəkli qabardılmış. Bir çox nağıllarda, dastanlarda ilana tapınmanın izləri indiyə qədər qalır. “Ovçu Pirim”, “Qatıq satan” və s. nağıllardakı ilan mifinin qalıqları və kökləri iki mənbə ilə - bunlardan biri Azərbaycanın soy kökündə iştirak edən Atropaten və b. qəbilələrin inamı ilə, digəri isə Azərbaycan xalqının əsas soyunda duran azərbaycandillilərin ilan onqonu ilə əlaqədardır (114, 376).

İlanə tapınmanın izləri son zamanlara qədər bir çox türkdilli qəbilə, etnik qrup və xalqlarda varmış. Qızılıların əsas etiqad etdikləri onqonlardan biri də ilandır (115, 7).

2.8.DİNİ XARAKTERLİ SÖZLƏRDƏN DÜZƏLƏN OYKONİMLƏR

Dini çalarlı sözlərdən düzələn oykonimlərin adları müsəlman aləminin ibadət etdiyi yerlərin adında özünü əks etdirir.

Məscidlu مسجدلو Ərdəbildə kənd, Ocaq kəndi اجاق کندی Təbrizdə kənd, Qara ziyarət قره زیارت Miyanədə kənd, Molla başı ملا باشی Ərdəbildə kənd, Qaradərviş قره درو- Meşkinşəhrdə kənd, Pirlu پیرلو Ərdəbildə kənd, Qəbələ məscidi قبله مسجدی Təbrizdə kənd, Pirlu پیرلو Əhərdə kənd.

Dini çalarlı sözlərdən düzələn toponimlərin - teooykonimlərin bir neçəsinin etimoloji təhlilini verək.

Məscidlu مسجدلو Məscid sözü (ərəbcə - ibadət xana, ibadət etmək, səcdə qılmaq sözündəndir) (81, 434) - müsəlmanların ibadət yeri. Rəvayətə görə, ilk məscid Məhəmmədin dövründə Mədinədə tikilmişdir. Sonralar Yaxın və Orta Şərqdə, Orta Asiyada, Azərbaycanca, Hindistanda, İspaniyada və s. ölkələrdə geniş yayılmışdır. Məkkədə tikilmiş “Məscidül-həram” (Beyt-üllah - “Allahın evi”) müsəlman aləmində ən müqəddəs məscid hesab edilir.

İran əyalətlərində də bir sıra məscidlər Təbrizdə “Əlişah məscidi”, “Göy məscid”, İsfahanda “Cümə məscidi” müsəlmanların ziyarət yerləridir (116, 40). Görünür, kəndin adı da bununla əlaqədar Məscidlu adlanmışdır.

Pirlu پیرلو adlı oykonimə Ərdəbildə, Şimali Azərbaycanda rast gəlinir.

Pir - dini etiqad və inamla bağlı ibadət və sitayiş yeridir. Pir bütpərəstlik dövründən məlumdur. Güya möcüzə gücünə malik olan ağac (dağdağan, qarağac və s.), dağ və ya böyük daş "müqəddəs" din xadimlərinin, təriqət başçılarından qəbir və ya türbələrini Pir hesab etmişdir. Azərbaycanın bəzi zonalarında pir əvəzində ocaq ilə bağlı olan bu məfhum əslində qədim etiqadların (əcdadlara, onların ruhuna sitayiş) qalığı kimi təzahür edir. Pirlər naçar (ələcsiz) dərdlərə (sonsuz, şikəst, ruhi və o cismani xəstələrə) imdad diləyənlərin və qəlbində niyyət tutanların nəzir - niyaz, ibadət və "müalicə" yeri olmuşdur (117, 70).

"Pirlu" kəndinin adı da müqəddəs yerlərin şərəfinə ya da həmin kənddə pir olması ilə əlaqədar yaranmışdır.

Ocaq kəndi اجاق كندی Təbrizdə.

Ocaq - od yandırmaq və saxlamaq üçün yer. Erkən Paleolit dövründən məlumdur. Son Paleolit dövründə daşdan düzəldilmiş gil ilə suvanmış ocaq geniş yayılmışdı. Azərbaycanda ən qədim ocaq yeri Azıx mağarasında Aşel təbəqəsində aşkar olunmuşdur. Dairəvi tipli evlərdə (məsələn, qaradam, darbazi və s.) ocaq ortada yerləşirdi. Sonralar ocaqlar divarın içərisində düzəlməyə başlandı. Sonralar o, qədim yunan, slavyan, alman, türk, habelə Qafqaz, Sibir və başqa xalqlarda müqəddəs yer hesab olunurdu (118, 401). Görünür, kəndin adı da müqəddəs yerlərin adı ilə bağlı olaraq Ocaq kəndi adlanmışdır.

2.9. İLKİN OYKONİMLƏRDƏN TÖRƏYƏN OYKONİMLƏR

Cənubi Azərbaycan ərazisində ilkin yaşayış məntəqəsi adlarından düzələn və ya onun köməyi ilə yaranan yeni yaşayış məntəqəsi adlarına da geniş təsadüf olunur. Bu, yeni yaradılan yaşayış məntəqəsinin ya ilkin obyekt yerində və ya onun yaxınlığında salınması ilə əlaqədardır.

Cənubi Azərbaycan ərazisindəki ən xarakterik türk mənşəli bu qəbildən olan məntəqə adlarına aşağıdakılar daxildir: Həsənaabad qalası قلعه حسن آباد Təbrizdə kənd, Qala kəndi قلعه كندی Əhərdə kənd, Qalacıq قلعه جیگ Əhərdə kənd; Qalabaşı قلعه باشی Əhərdə kənd; Qalalar قلعه لر Əhərdə kənd.

Qala kəndi قلعه كندی Əhərdə kənd.

Qala adlı kənd adlarına Azərbaycan Respublikasında və Ermənistanda da rast gəlinir.

“Qala” sözü ərəbcə “uzunmüddətli” dairəvi müdafiə üçün hazırlanmış, daimi qarnizonu, silah ehtiyatları olan və müstəqil idarə olunan strateji əhəmiyyətli məntəqə mənasını ifadə edir (81, 100). İbtidai icma cəmiyyətində ilk qalalar möhkəmləndirilmiş məskənlər şəklində idi. Şərq ölkələrində bir neçə sədli qala şəhərlər mövcud idi. Quldar dövlətlərin bir çox şəhərləri (Karfaken, Roma, Bizans, Qəbələ və s.) eyni zamanda qalalar idilər.

Qala - bert //bərt, təqribən “möhkəmləndirilmiş istehkam” mənasını ifadə edir. Dilimizin qərb dialektində də bərt/bert/bərk, möhkəm leksik vahidi işlənmişdir. E.M.Murzayev bert topoformanın tuva dilində də işlən-

diyini “çətinkeçilən”, “əlçatmaz yer” anlamı ifadə etdiyini yazır.

Bundan başqa, bu topoformantın o, assur və urartu dillərində də eyni semantik məna bildirdiyini qeyd edir (119, 81, 83).

Qala formantını bir çox dilçilər ərəb dilindəki qəl'ə ilə bağlasalar da, S.K.Patkanov göstərir ki, tobol tatarları hələ qədimdən şəhərlərini Sibirqala (Sibirkala adlandırırdılar) (68, 108).

F.Kırzioğlu kata /qala formantını sırf türkmənşəli formant sayır və göstərir ki, hələ ərəblərdən əvvəl qala sözü işlənmişdir (120, 211).

Həsənabad qalası قلعه حسن آباد Təbrizdə kənd.

Bu kənd cənub - şərqdən Şəbüstərlə, Sufiyan yolu və Kəlibərlə əhatə olunmuşdur.

Ehtimal olunur ki, Həsən adlı şəxs tərəfindən qala tikilmişdir. Onun şəərəfinə Həsənabad qalası adlanır. Həsənabad əvvəl kənd adı kimi yaranmışdır, yaxınlığında salınmış qalaya da həmin kəndin adı verilib.

III FƏSİL

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN OYKONİMLƏRİNİN FUNKSIONAL STRUKTUR TIPLƏRİ

3.1. SADƏ OYKONİMLƏR (COĞRAFİ NOMENSİZ OYKONİMLƏR)

Sadə oykonimlər makrooykonimlərin müəyyən hissəsini təşkil edir. T.Əhmədov göstərir ki, “sadə oykonim” ifadəsi şərti səciyyə daşıyır. Toponimiyada sadəlik anlayışı ola bilməz, qeyd olunduğu kimi, sadə sözlər, sadə leksik vahidlər heç də birbaşa sadə toponimlərə çevrilə bilmir. Sadə oykonimlər yalnız nisbi mənada sadə sayıla bilər, əslində isə onlar sintaktik üsulla düzəlmiş tam formalı toponimlərin oykonimləşən elliptik komponentləridir (16, 153). İran toponimiyasında işlənən sadə adlar müxtəlif mənşəli oykonimik, adonomik və hidronomik terminlərdən törənmişdir.

Sadə oykonim anlayışına sadə, düzəltmə və mürəkkəb ümumi leksik vahidlərdən, elliptik coğrafi nomensiz (sadə) və elliptik coğrafi nomenli (mürəkkəb) digər qrup toponimlərdən (oronim, adonim və hidronimlərdən) sadə və mürəkkəb antroponim, etnonim, zoonim, fitonim və sairə adlardan törəyən yaşayış məntəqəsi adları daxildir. Cənubi Azərbaycan oykonimiyasında etnonimlərin müxtəlif struktur tiplərinin oykonimləşməsi geniş yayılmışdır.

Ümumi leksik vahidlərdən törəyən sadə oykonimlər

1. Sadə ümumi leksik vahidlərdən törəyən sadə oykonimlər:

Xəncər خنجر Xəyavda kənd, Qopuz قوپوز Təbrizdə kənd, Şişə شیشه Əhərdə kənd. Qopuz قوپوز Təbrizdə kənd.

Qopuz - musiqi aləti ilə bağlı olan bu kənd adının kökündə "qopuz" dayanır. Biz hələ "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında qopuz sözünə rast gəlirik: "Qolça qopuz götürüb eldən-elə, bəydən-bəyə ozan gəzər" (96, 130).

Görünür, etnooykonimin ilkin forması Qopuzlu olmuş, sonra isə - lu şəkilçisi ixtisar olunaraq elliptik formaya düşmüşdür.

Qopuz, əlbəttə, ellipsis hadisəsinə qədər mövcud olmuş, qopuzlu oykoniminin tərkibindəki "-lu" şəkilçisinin türk dillərində çoxmənalı olması həmin leksik vahidin oykonim kimi təşəkkül tapması və sabitləşməsinin əsası haqqında aşağıdakı mülahizələri də söyləmək olar. Əvvələn, belə ehtimal etmək olar ki, həmin ərazinin məskənə - yaşayış məntəqəsinə çevrilməsinə səbəb olan şəxs qopuz çalan və ya qopuz alətini düzəldən olmuşdur.

Başqa şəkildə desək, həmin şəxsə qədər qopuzlu oykoniminin aid olduğu ərazi yaşayış məntəqəsi olmamış, burada ilk məskunlaşan həmin şəxs olmuşdur. Çox küman ki, ilk dövrlərdə həmin ərazi buna görə qopuzlu adlandırılmışdır ki, bu coğrafi ad altında qopuz çalan və düzəldən şəxsin yaşadığı yer nəzərdə tutulmuş olsun. Sonralar burada məskunlaşanların sayı artmış və həmin ad, bu məntəqəni ifadə edən ilkin oykonimə çevrilmişdir.

Ümumiyyətlə, türk dillərində və xüsusən də Azərbaycan dilində oykonimlərin yaranmasında ellipsis (ixtisar) hadisəsinə geniş yer verildiyi üçün (61, 220), zaman keçdikcə haqqında danışdığımız oykonimin ilkin formasından şəkilçisi düşmüş həmin coğrafi yer sadə oykonim şəklini almışdır.

İkincisi, çox mümkündür ki, həmin yer böyük bir yaşayış məntəqəsinin kənarında və ya ondan müəyyən qədər uzaqda bir neçə ailənin yaşadığı kiçik məhəllə olmuş və bu məhəllədə yaşayanlar əsasən, qopuz çalanlar olmuşlar. Buna görə də həmin məhəllə böyüyərək müstəqil yaşayış məntəqəsinə çevrildikdə Qopuzlu adı ilə tanınmışdır. Sonradan “lu” şəkilçisi düşmüş, müstəqil yaşayış məntəqəsinin adı “Qopuz” kimi formalaşmışdır.

Xəncər خنجر Xəyavda kənd. Bu oykonimin qədim forması Xəncərli olmuşdur. Çünki mənbələrdə Xəncərli adlı qıpçaq tayfasının olduğu göstərilir. Əlbəttə, türk dillərinin geniş yayıldığı ərazidə tarixən Xəncərli etnoniminin varlığı bu fikrin gerçəkliyə daha çox uyğun olduğuna əsas verir, lakin məsələnin həllini bununla bitmiş hesab etmək olmaz. Belə ki, haqqında danışdığımız Xəncər oykoniminin də başqa istiqamətli yaranma xətti də ola bilər. Belə bir ehtimala da yol vermək olar ki, bu yaşayış məntəqəsinin adlandırılmasında xəncər düzəltmək və ya xəncəri məharətlə işlətmək əlaməti əsas olmuşdur. Çox güman ki, həmin ərazidə yaşayanlar ətraf kəndlər arasında özlərinin ya əla xəncər düzəltmək peşəsinə görə, ya da xəncərlə döyüşməkdə xüsusi fərqləndikləri üçün onların yaşadığı yer əvvəl Xəncərli, sonra ellipsis nəticəsində Xəncər adı ilə tanınmışdır.

3.2. MÜXTƏLİF QURULUŞLU ETNONİMLƏRDƏN TÖRƏYƏN SADƏ OYKONİMLƏR

Tam formalı toponimlərin ellipsisi nəticəsində sadə, düzəltmə və ya mürəkkəb strukturlu etnonimlə ifadə olunmuş I komponenti sadə oymaq kimi sabitləşir; Əfşar افشار Hərvabadda kənd; Boyat بیات Təbrizdə kənd; Xələc خلع Xəyavda kənd; Səlcuq سلجوق Marağada kənd; Bayandur بیان‌دور Təbrizdə kənd; Qazan قازان Marağada kənd; Qacar قاجار Marağada kənd; Tulun تولون Ərdəbildə kənd; Talış تالش Əhərdə kənd; Tulus تولوس Marağada kənd; Oğuz اوغز Əhərdə kənd; Cığatay چغتای Meşkinşəhrdə kənd; Qıbcəq قبچاق Təbrizdə kənd; Tuğ طوق Təbrizdə kənd; Səlcuq سلجوق Marağada kənd.

Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatına aid bir çox dəyərli məqalələr müəllifi Məhəmməd Həsən Vəliyev (Baharlı) qeyd edir ki, 1034-cü ildən başlayaraq, Səlcuq adı ilə tanınmış bir türk tayfası Azərbaycana gəlməyə başladı. Bu adı onlar nayman, yaxud xristian türklərindən əmələ gələn və təxminən 955-ci ildə (343-cü ildə) özünün yüz tərəfdarı ilə Sır-Dəryada, Çəndə adlı yerdə məskunlaşan və burda islamı qəbul edib, özünün itaətində olanların hamısına yeni dini qəbul etdirən Yakakın oğlu, öz ulu babası Səlcuqdan götürmüşlər.

Səlcuqlar bir sıra tayfalara bölünmüşlər və bunlardan bir çoxları monqol hücumu dövründə onlara tabe olmaq istəməyib, Kiçik Asiyaya çıxıb getmiş və ordan sonralar müxtəlif vaxtlarda Azərbaycana gəlmişdilər, bir hissəsi

isə monqollar dövründə Ayrum, Şamlı, Təklə, Qaramanlı, Aydınlı və s. adlarla məşhurdur (8, 40).

Oğuz اغوز Əhərdə kənd. Oğuz adlı etnooykonimə Azərbaycanda, Ermənistanda, Əfqanıstanda rast gəlinir.

Oğuz adının etimologiyası haqqında bir çox fikirlər irəli sürülmüşdür.

Oğuzlar türk, türkmən, qaqauz, qaraqalpaq və azərbaycanlıların etnogenezində mühüm rol oynayan (118, 323), “Beş-Balaq bölgəsindən Qara dənizin şimalına və Adalar dənizinə qədər yayılan” ən qədim türk tayfalarındandır.

“Kitabi-Dədə Qorqud dastanları”ndan açıqlanır ki, oğuzlar Oğuz xanın 24 nəvəsinin törəmələridirlər (11, 347).

F.Rəşidəddinə görə, Oğuz əfsanəvi Nuhun nəticəsi Qaraxanın oğludur (121, 80, 81).

Məşhur macar alimi Y.Nemet oğuz sözünü ok-uz şəklində təhlil etmişdir. Onun fikrincə, “Ok”- qəbilə, boy, “z” isə cəm əlamətidir (122, 4, 5).

Qıpçaq قىپچاق Təbrizdə kənd. Bu etnooykonimə Azərbaycanda (Qıpçaq), Başqırısstanda (Kılsak), Moldaviyada (Korçak), Türkmənistanda (Kıpçak), Qırğızıstanda (Qıpçak), Özbəkistanda (Kipçok) təsadüf edilir (81, 153).

Fəzlullah Rəşidəddin “Oğuznamə” əsərində göstərir ki, Oğuz ordusunda bir boylu qadın vardı. Döyüşdə öldürülmüş bir əsgərin arvadı idi. Bu döyüşün baş verdiyi yerdə həmin qadının doğuş vaxtı çatdı. Yaxınlıqda içi koğuş bir ağac bitmişdi və həmin qadın öz uşağını bu ağac koğuşunda dünyaya gətirdi.

Uşağı Oğuzun yanına gətirəndə bu əhvalatı danışdılar və Oğuz onu Qırçaq adlandırdı, çünki Qırçaq adı kabuk (azərbaycanca ağac qabığı) sözündən düzəldilmişdir. Türk dilində içi çürük və boş ağacı belə adlandırırlar. Bütün qırçaq qəbilələri həmin Qırçağın törəmələridir (73, 18).

Misallardan aydın olur ki, göstərilən oykonimlərin xarakterik cəhəti heç bir formant və şəkilçi qəbul etməyən sadə quruluşlu etnonimləri əks etdirməkdir.

Etnooykonimlərin böyük bir hissəsini "Konkret qrup (dəstə, zümrə) mənsubluğu, aidliyi" məna çaları ifadə edən -lı, -li, lu, lü şəkilçisi ilə düzələnələr təşkil edir. Onların böyük bir hissəsi oykonim yaradıcılığında iştirak edərək sadə oykonim kimi işlənilirlər:

Kəngərli کنگرلو Xəyavda kənd; Şeyxlu شیخلو Meşkinşəhrdə kənd; Xəlifəlu خلیفہ لو Xəyavda kənd; Çopanlu چوپا-نو Marağada kənd; Arxazlu آرخازلو Ərdəbildə kənd; Davudlu داودلو Marağada kənd; Koxalu کوخالو Marağada kənd; Şeyxəhmədli شیخاحمدلو Miyanədə kənd; Aydınlu آیدینلو Əhərdə kənd; İrəvanlu ایروانلو Urmiyada kənd; Qarağaclı قره آغاجلو Hərvabadda kənd; Sarbanlı ساربانلو Təbrizdə kənd; Ərəbli اربلو Həmədanda kənd; Sufilu سوقیو Makuda kənd; Qasemli قاسم لو Urmiyada kənd; Danalu دان الو Marağada kənd; Mirhüseynli میرحسینلو Meşkinşəhrdə kənd; Cəbarlı جبارلو Meşkinşəhrdə kənd; Mirzə Rəhimli میر- زارحیملو Ərdəbildə kənd; Əlipaşalı علیپاشا الو Əhərdə kənd; Xəzərli خضرلو Makuda kənd; Rəhmanlı رحمانلو Marağada kənd; Qaradağlı قره داغلو Ərdəbildə kənd; Dəvəlu دوه لو Marağada kənd; Seyidli سیدلو Urmiyada kənd; Emarətlu

تولمارتو Өрдәbildә kәnd; Puladlı پولادلو Urmiyada kәnd; Şirvanşahlı شیروانشاھلو Urmiyada kәnd; Ağqasımlı آغ قاسملو Meşkinşəhrdə kәnd; Məstəlibəyli مستعلی بیگلو Өrdәbildә kәnd; Məşhədilu مشھدی لو Өrdәbildә kәnd; Şeyxməhəmmədli شیخ محمدلو Xəyavda kәnd; Sarıcalı ساریجالو Urmiyada kәnd; Zeynallı زیناللو Urmiyada kәnd; Hacılı حاجیلو Meşkinşəhrdə kәnd; Hacıyusiflu حاجی یوسفلو Miyanədə kәnd; Qara Həsənli قره حسنلو Өrdәbildә kәnd; Ağamırlı آغامیرلو Өhərdә kәnd; Yüzbaşlı یوز باشلو Өhərdә kәnd; Şəkərli شکرلو Өhərdә kәnd; Korabaslı کور عباسلو Өrdәbildә kәnd; Süleymanlı سلیمانلو Hərvabadda kәnd; Qaderli قادرلو Meşkinşəhrdə kәnd; Nəsirallahbəyli نصرالله بیگلو Өrdәbildә kәnd; Mirəlilü میرعلیلو Meşkinşəhrdə kәnd; Hadıbəyli هادی بیگلو Өrdәbildә kәnd; Qorbanlı قربانلو Өrdәbildә kәnd; Saçlı ساچلو Xəyavda kәnd; Şeyxcanlı شیخ جانلو Hərvabadda kәnd; Ağa Əlilü آقا علیلو Өhərdә kәnd; Şeyx Əhmədli شیخ اھم Өhərdә kәnd; Məhəmmədrzalı محمدرضالو Өrdәbildә kәnd; Şeyxəzımlı شیخ عظیملو Hərvabadda kәnd; Mostafalı مصطفى لو Hərvabadda kәnd; Mozəffərli مظفرلو Hərvabadda kәnd; Qazılı قاضیلو Hərvabadda kәnd; Şəfilü شفیع لو Өhərdә kәnd; Mənsurlı منصورلو Өrdәbildә kәnd; Əliverdilü علی وردیلو Өrdәbildә kәnd; Əzizli عزیزلو Өrdәbildә kәnd; Əskərxanlı عسگرخانلو Xəyavda kәnd; Qılıncxanlı قلیج خانلو Өrdәbildә kәnd; Səfixanlı صفی خانلو Өhərdә kәnd.

Baharlı بهارلو Miyanədə kәnd. A.Qurbanova görə, Bahar İranın şərqində - Xorasanda orta əsrlərdə mövcud olmuş bir əyalətin adıdır. Orta Asiyadan monqollar tərəfindən köçürülmüş türk tayfalarından hansısa Bahar əyalətində bir müddət yaşamış və baharlı adını qəbul etmiş-

dir. XIV əsrdə baharlılar qaraqoyunlu və ağqoyunluların tərkibində, XV əsrdə baharlılar adı altında yenə qızılbaşların içərisində olmuşlar (61, 31).

Özünün həmin tayfadan olmasını qeyd edən M.H.Vəliyevin (Baharlının) fikrincə, bu tayfa XIII əsrin ortalarında hülakilərin qərbi Türkmənistandan İrana köçürdüləri türklərin qay dəstəsinə mənsubdur. Onlar XV əsrin axırlarında qızılbaşların tərkibinə daxil olan tayfalardan olmuş, sonralar Şimali Azərbaycana köçərək, bir müddət Göyçə gölü ətrafında köçəri həyat keçirmişlər. Səfəvi şahları tərəfindən onlara verilmiş yerlərdə oturaq həyat keçirərək bir sıra yaşayış məntəqələrinin əsasını qoymuşlar (8, 3). Tarixi faktlardan aydın olur ki, tayfanın adı əyalətin adından götürülmüşdür. Çünki türk tayfasının adı fars mənşəli (bahar fars mənşəli olub, “yeni, təzə gül” deməkdir) olması həqiqətə uyğun deyildir. Şübhəsiz, müəyyən səbəblərə görə, Bahar əyalətində məskən salmış türk tayfası sonralar bütövlükdə və yaxud həmin tayfanın bir neçə nəslə müxtəlif ərazilərdə özləri üçün daimi yurd yeri seçmişdir. Azərbaycan və Türkmənistanda Baharlı oykoniminin paralel işlənməsi tarixən həmin tayfanın bu ərazilərdə yaşadıklarını təsdiqləyir, oykonimlərin onlarla bağlı olduğunu söyləməyə haqq qazandırır (16, 150).

Qaracallu قراجہ نُو Miyanədə kənd. T.M.Əhmədov göstərir ki, Azərbaycanın müxtəlif zonalarında eyni adlı və eyni mənşəli oykonimlərin mövcudluğu sübut edir ki, Qarabağ xanları tərəfindən Naxçıvandan Qarabağa və başqa yerlərə köçürülən kəngərlilər içərisində qaracallı ti-rəsinə mənsub qruplar da olmuş, məskunlaşdıqları yerlər-

də saldıqları yeni yaşayış məskənləri həmin tirənin adı ilə əlaqədar Qaracallı adlandırılmışdır (15, 43). Qaraca derivatlı toponimlər Gürcüstanda, Qərbi Azərbaycanda və Orta Asiyada çox geniş yayılmışdır.

İlkin etnonimlərdən -lar,-lər şəkilçiləri ilə düzələn yeni etnonimlər də oykonimləşirlər. Oykonomik səviyyədə -lar,-lər şəkilçisi semantik səciyyə daşdığı üçün onlar sadə oykonim kimi sabitləşirlər.

Kürdlər کردلر Əhərdə kənd; Seyidlər سیدلر Əhərdə kənd; Qarabağlar قره باغلار Xəyavda kənd; Şeyxlər شیخ لر Meşkinşəhrdə kənd; İlxanlar ایلخانلار Ərdəbildə kənd; Sarbanlar ساربانلار Xəyavda kənd; Abdallar آبدالار Marağada kənd; Hacılar حاجی لر Əhərdə kənd; Türkmənlər ترکمان لr Əhərdə kənd; Sofular سفولار Təbrizdə kənd; Dəmirçilər دمیچی لr Əhərdə kənd; Ərəblər عربلر Təbrizdə kənd; Türklər ترکلر Marağada kənd; Qaraçılar قره چی لr Xoyda kənd; Yerevanlılar ایروانلی لr Təbrizdə kənd.

Türkmənlər ترکمنلر Əhərdə kənd. XIII əsrin sonlarından etibarən artıq hər yerdə “türkmən” sözü “oğuz” sözünü əvəz etmişdir.

“Türkmən” adının mənşəyi müasir müəlliflər kimi qədim müəllifləri də xeyli məşğul etmişdir. Onlardan birinin fikrincə, “türkmən” “türk” sözü ilə farsca “man” (manənd) şəkilçisindən meydana gəlib “türkəbənzər” deməkdir.

XI əsrdə türkmən adının türkman (manənd) dən meydana gəldiyinin olduqca yaygın bir fikir olduğunu göstərir. XIV əsrdə İranda da “Türkmən” sözünün eyni cür izah edildiyi məlumdur.

Müasir dövrdə isə “türkmən” sözünün sonundakı “mən” ünsürünün türkcə mübalığə şəkilçisi olduğu fikri söylənir (qocaman, azman, dəyirman və i.a.) və bu adın öz-türk (əsil türk, böyük türk) mənasına gəldiyi bildirilir (11, 70, 71).

Abdallar ابدال *Marağada kənd*. Qədim türk tayfasının izləri Azərbaycanda Abdal (Ağdam, Oğuz), Türkmənstanda Abdal (Daşhovuz, Xojambaz) toponimlərində saxlanır. Bundan başqa, Abdal komponentli toponimlər də vardır ki, onlar da həmin tayfanın adı ilə bağlıdır. Azərbaycanda Çoban Abdallar (Xanlar), Türkmənstanda Abdalboylu və Abdalyan, Başqırdıstanda Abdal adlı etnooykonimə rast gəlinir.

Abdal tayfasının hunlarla əlaqələndirən tədqiqatçılar onların Şimali Qafqazda yaşamalarını və azərbaycanlılar, türkmənlər, başqırdlar, qaraqalpaqlar, qazaxlar arasında yayıldığını qeyd edirlər (15, 15, 59).

Tarixən abdal tayfasının Azərbaycanda yaşamasını A.Bakıxanov “Gülüstani-İrəm” əsərində belə təsdiqləyir: “Nadir şah Hindistanı fəth etdikdən sonra, Əfqanıstana gəldi. Hicri 1152-ci (1740)” ildə Nadirabaddan Qənixan Abdalını öz tayfası ilə Türküstan səfərindən azad edib Şirvana göndərdi. Ona tapşırırdı ki, qış zamanı Əlbürz dağlarının gediş-gəliş yolları bağlandığı bir zamanda Car və Qala camaatını cəzalandırsın” (52, 153).

M.Çobanov qeyd edir ki, türk xalqlarının mifologiyasında abdal “ov tanrısı”, “ova arxa duran” mənasını ifadə etmişdir. Müəllif Şah İsmayıl Xətəinin və Nəsiminin də bu tayfadan olduğunu göstərmişdir (123).

T.Əhmədov göstərir ki, -cı, -çi, -çu, -çü şəkilçisi əvvəlcədən mövcud olmuş bir sıra tayfa, nəsil, tirə, xalq, millət, etnik qrup adlarına qoşularaq, konkret qrupun həmin zümrəyə mənsubluğunu, aidliyini bildirən yeni etnonimlər yaradır: Qazançı قازانچی Marağada kənd; Quşçu قوشچی Əhərdə kənd; Kotançı کوتانچی Gərmidə kənd; Çanaqçı-چناقچی Ərdəbildə kənd.

-cı, -çi, -çu, -çü şəkilçisinin müxtəlif quruluşlu ümumi isimlərə artırılması ilə düzələn sənət, peşə, məşğuliyyət, ictimai-siyasi mövqe, əqidə, mə'nəvi keyfiyyət mənası daşıyan etnonim və etnonim səciyyəli adların oykonimlərə çevirilənləri (16, 163): Dəvəçi, Topçu, Üzümçü, Axtaçı, Şorbaçı, Qaşığı, Arabaçı, İlxıçı, Dəmirçi, Gəmiçi, Boyaqçı Qaraçı قره چی Xəyavda kənd;

M.H.Baharlı qeyd edir ki, qaraçılar arilərin hind nəslinin nümayəndələridir. Alimlər tərəfindən sanskrit dilinin, hind və qaraçı ləhcələrinin öyrənilməsi onları ümumi bir fikrə gətirmişdir ki, qaraçılar Hindistandan gəlmədirlər. Şopen bütün Qafqaz qaraçılarını qədim Sındlərin nəsiləri hesab edir. Sındlər Qafqaz dağlarının cənub-qərb yamaclarında yaşayırlar və Hindistandan (Baktriyadan) gəlmə hesab olunurlar. Monqol basqını zamanı sindlər müxtəlif adlar (qaraçılar, bala, karaçi) altında bütün dünyaya səpələnmiş və yarımköçəri həyat tərzini sürməyə başlamışlar.

Azərbaycan qaraçıları türk sözlərinin qarışığı ilə tat dilində danışırlar. Lakin onların dilində açıq-aydın Hind-Avropa dillərinin şimal-qərb qrupunun izləri var. Onların hamısı türk dilini də bilir. Qaraçılar doğma dillərini itirsə-

lər də, öz hind tiplərini və ümumi qaraçı məşğuliyyətlərini – falçılığı, müalicə etməyi, meymunlara, keçilərə və s. heyvanlara təlim vermək sənətini qoruyub saxlamışlar. Onlar islam dininin ənənələrinə və ehkamlarına çox nadir hallarda tərəfdar olsalar da, ona etiqad edirlər. Qaraçıların əksəriyyəti çoxdan türkləşmiş və türklərə qarışmışdır. Hal-hazırda qaraçılar Xəyav bölgəsindən başqa, Azərbaycan ərazisində, Göyçay çayı boyunca, Naxçıvan qəzalarında, Bakıda və s. ərazilərdə köçəri çadırlarda yaşayırlar (8, 60, 61).

Dəmirçi دمیچی Marağada kənd;

Ağamusa Axundov “Torpağın köksündə tarixin izləri” adlı əsərində qeyd edir ki, Dəmirçi türkdilli dəmirçilər tayfasının adından yaranmışdır. XIII əsr tarixçisi Şəhabəddin Nəsəvi onların Çingiz xanın nəslindən olduğunu göstərmişdir. M.M.Xəzaniyə görə, onlar Azərbaycana Qarabağ xanlığının ilk xanı olan Pənahəli xan Cavanşirin dövründə gəlmişlər (13, 42). Dəmirçi derivatlı etnooykonimlərə Qafqaz, Bolqarıstan, Krım və Orta Asiyada da rast gəlinir.

3.3. ANTROPOOYKONİMLƏR

Türklər yaşayan bölgələrdə xüsusi mülkiyyətçiliyi əks etdirən və şəxs adlarından törəyən antroooykonimlər daha çoxdur. Cənubi Azərbaycan ərazisində də türklər daha qədimdən yaşadıkları üçün bu ərazi də şəxs adlarından törəyən oykonimlərlə zəngindir.

Tədqiqata ilk dəfə cəlb edilən bölgələrdə şəxs adları müxtəlif formalarda, yəni şəkilçi ilə və ya topoformantla işlənərək oykonim kimi formalaşdırılmışdır.

Cənubi Azərbaycanda şəxs adlarından törəyən antroooykonimlərin istər leksik, istərsə də morfoloji - sintaktik baxımdan maraqlı xüsusiyyətləri vardır. Bu antroooykonimləri belə qruplaşdırmaq olar:

a) Heç bir morfoloji şəkilçi və ya termin olmadan törəyən oykonimlər: Pəri پری Əhərdə kənd, Hatəm حاتم Xoyda kənd, Cabbar جبار Makuda kənd, Musa موسی Əhərdə kənd, Rüstəm رستم Ərdəbildə kənd, Tağı تقی Əhərdə kənd, Qulu گولو Ərdəbildə kənd, Şərif شریف Təbrizdə kənd, Şövqi شوقی Təbrizdə kənd, Raqib راغب Təbrizdə kənd və s.

b) Dini vəzifə və ya titulla bərabər işlədilən şəxs adlarından törəyən antroooykonimlər: Hacı Əli حاجی Mahabadda kənd, Molla İsmayıl مولا ایسمعیل Xoyda kənd, Molla İsa مولا عسی Urmiyada kənd, Molla Qasım مولا قاسم Marağada kənd, Molla Hacı مولا حاجی Miyanədə kənd, Molla Mahmud مولا محمود Təbrizdə kənd, Molla Yəqub مولا یعقوب Sərabda kənd, Hacı Bayram حاجی بیرام Urmiyada kənd, Hacı Haqverdi حاجی حقوردی Marağada kənd, Hacı Xəlil حاجی

خليلMiyanədə kənd, Hacı Əmir حاجی امیر Ədəbildə kənd, Hacı Möhsün حاجی محسن Təbrizdə kənd, Hacı Məhəmmədbağır حاجی محمد باقر Təbrizdə kənd, Hacı Abbas حاجی عباس Təbrizdə kənd, Hacı Cəfər حاجی جعفر Təbrizdə kənd.

v) birinci tərəfi tayfa adı, ikinci tərəfi ağa, bəy sözündən ibarət olan antropooykonimlər: Hacı Əli bəy حاجی علی bəy Əhərdə kənd, Əhməd bəy احمد بیگ Marağada kənd, Hacağa حاجی آقا Təbrizdə kənd, Əlibəy علی بیگ Əhərdə kənd və s.

Göründüyü kimi, yuxarıda qeyd etdiyimiz toponimlər heç bir coğrafi nomen olmadan toponim kimi formalaşmışdır, şəxs adları ilə formaca eynidir. Şəxs adları ilə ifadə olunan bu oykonimlərin tərkibində müxtəlif topoformlar olmuş (Əlibəyli, Həsənli, Qasımlı və s.), lakin onlar sadələşmə ilə elliptik hala düşmüşdür. Bir çox halda ünsiyət vaxtı coğrafi nomeni bərpa etmək lazım gəlir. Məsələn: Əhməd bəy kəndi, Molla Mahmud kəndi və s.

q) Mənsubluq və aidlik bildirən -lı, -li, -lu, -lü şəkilçiləri ilə işlənən kənd adları: Əmrahlu امرالو Ədəbildə kənd, Rəhmanlu رحمانلو Marağada kənd, Böyükxanlı بیوک خانلو Ədəbildə kənd, Nəcəfxanlı نجف خانلو Əhərdə kənd, Hacıxanlı حاجی خانلو Urmiyada kənd, Sarıxanlı ساری خانلو Ədəbildə kənd, Muradxanlı مراد خانلو Marağada kənd, Sarıbəyli ساری بیگلو Urmiyada kənd, Mehmanlu مهمانلو Marağada kənd, Davudlu داودلو Marağada kənd və s.

d) “abad”, “kənd” formantı ilə formalaşan oykonimlər: Nüsrətabad نصرت آباد Əhərdə kənd, Əkrəməbad اکرم آبادMiyanədə kənd, Məcidabad مجید آباد Ədəbil, Əhər, Meş-

kinşəhrdə kənd, Əşrəfkənd اشرف کند Təbrizdə kənd, Əhmədabad احمد آباد Əhərdə kənd, Əliabad علی آباد Xəyavda kənd, Heydərabad حیدر آباد Təbrizdə kənd, Mahmudabad محمود آباد Ərdəbildə kənd, Rüstəməbad رستم آباد Hərvabadda kənd, Camalabad جمال آباد Miyanədə kənd, Cəfərabad جعفر آباد Miyanədə kənd, Varisabad وارث آباد Hərvabadda kənd, Məcidabad مجید آباد Əhərdə kənd, Nazimabadناظم آباد Əhərdə kənd, Məhəmmədabad محمد آباد Əhərdə kənd, Nəsirabad نصیر آباد Hərvabadda kənd, Əşrəfabad افشر آباد Təbrizdə kənd, Əmirabad امیر آباد Miyanədə kənd, Əsədabad اسد آباد Meşkinşəhrdə kənd, Yusifabad يوسف آباد Ərdəbildə kənd, Mikayılabad میگائیل آباد Hərvabadda kənd, Novruzabad-نو-روز آباد Miyanədə kənd, Heydərabad حیدر آباد Təbrizdə kənd, Rüstəməbad رستم آباد Əhərdə kənd, Kərimabad کریم آباد Miyanədə kənd, Əkbərabad اکبر آباد Miyanədə kənd, Səmədəbad صمد آباد Əhərdə kənd.

Yuxarıda göstərilən antropooykonimlərin şəkilçisiz işlənməsi Cənubi Azərbaycan oykonimlərinin spesifik cəhətlərindəndir. Bu tipli oykonimlər Cabbar, Rüstəm, Qulu, İsmayıl və s.) Qafqazda da çoxdur.

3.4. ORONİMLƏRDƏN TÖRƏYƏN SADƏ OYKONİMLƏR

Məlum olduğu kimi, sadə və düzəltmə sözlər toponimiyaya hazır gəlir. Onlardan sintaktik modelin qurulmasında istifadə olunur və onlar həmin model əsasında formalaşan adların birinci, aparıcı hissəsi yerində işlənir. Ellipsisə uğrayan bu hissələrin bir qismindən oykonim yarıdıcılığında da istifadə olunur.

Tədqiq olunan ərazilərdə bu yolla yaranan orooykonimlərin aşağıdakı tipləri mövcuddur.

Sadə dən törəyən sadə oykonimlər

İran toponimiyasında az da olsa sadə oronimlərdən törəyən kənd adlarına rast gəlmək olur. Məsələn: Təpə ۴۴۰Ördəbildə kənd; Təpə ۴۴۰ Acarudda kənd. Göstərilən kənd adları oronim əks etdirir. Kənd təpəlikdə yerləşdiyi üçün “Təpə” demişlər.

Mürəkkəb oronimlərdən törəyən sadə oykonimlər

Göstəriləni kimi, Cənubi Azərbaycan toponimiyasının əsas hissəsini mürəkkəb oronimlər (orooykonimlər) təşkil edir.

Mürəkkəb oronimlərin səciyyəvi cəhəti, sadə makrooronimlərdən fərqli olaraq, coğrafi nomenlərinin buraxılması deyil, ilkin dövrdə yarandığı formada, lakin coğrafi adı yaradan komponentlərin qovuşuq, oronimik səviyədə isə mürəkkəb ad şəklində sabitləşməsidir. Bu cəhətdən onlar mikrooronimlərin işlənmə strukturuna yaxınlaşsa da onu təşkil edən komponentlərin ilkin semantik calar-

larından qismən uzaqlaşması, bitişik yazışması və bir vurğu altında tələffüz olunmalarına görə onlardan fərqlənir.

Mürəkkəb oykonimlərdə olduğu kimi, bunların da qovuşuq şəkildə formalaşmaları onların yenidən toponimləşmə prosesi keçirmələrinə aparıb çıxarır, qazandığı yeni nomen isə ellipsiyaya uğramaqla mürəkkəb formaya düşür.

1. Tədqiq olunan ərazilərdə I növ ismi birləşmə modelində, mürəkkəb söz birinci tərəfi müxtəlif sözlərdən, ikinci tərəfi müxtəlif oronimik nomenlərdən ibarət olan oronimlər çoxdur. Bunların da müəyyən bir qismi hazır, semantik bütöv şəkildə oykonimiyaya gəlir və sadə oykonimlər kimi dərk olunur.

a) təpə, qaya, daş, yataq, düz, çəmən termini ilə formalaşan oronimlərdən törəyən sadə oykonimlər: Qəmtəpə قم تپه Təbrizdə kənd; Qabaqtəpə قباقتپه Miyanədə kənd; Gültəpə گل تپه Hərvabadda kənd; Aslandüz اصلاندوز Ərdəbildə kənd; Sarıçəmən ساری چمن Əhərdə kənd; Sarıyataq ساری یاتاق Əhərdə kənd; Qızılyataq قزل یاتاق Miyanədə kənd; Qaraqaya قره قیه Təbrizdə kənd; Quranqaya قوران قیه Təbrizdə kənd; Kəmərqaya کمر قیه Ərdəbildə kənd; Alaqaya الاقيه Təbrizdə kənd; Teymurdaş تیمور داش Ərdəbildə kənd; Ağdaş آغ داش Əhərdə kənd.

b) qala, kənd, pəyə coğrafi terminləri ilə formalaşan oronimlərdən törəyən sadə oykonimlər: Qopuzkənd قوپوز کند Təbrizdə kənd; Ağcakənd آغچه کند Təbrizdə kənd; Ağqala آغ قلعه Ərdəbildə kənd; Təzəkənd تازه کند Əhərdə kənd; Silahpəyəsi صلاح پیه سی Əhərdə kənd.

Göstərilən oykonimlərin birinci tərəfi şəxs, əlamət və rəng bildirən sözlərdən ibarətdir.

2. II növ ismi birləşmə modelinin ikinci tərəfi bağ, dərə, baş, daş və s. sözlərlə formalaşan oronimlər də müəyyən yer tutur. Onlardan sadə oykonim yaradıcılığında istifadə olunanları aşağıdakılardan ibarətdir: Dəvədaşı دوه داشیMiyanədə kənd; Baba bağı بابا باغی Miyanədə kənd; Həsənxan bağı حسن خان باغی Miyanədə kənd; Əliməhəmməd dərəsi علی محمد دره سی Əhərdə kənd; Quş qayası قوش قيه Quş Əhərdə kənd; Təpə başı تپه باشی Gərmidə kənd.

Göründüyü kimi oykonimin birinci tərəfi antroponimik adlar və ya müxtəlif sözlərdən ibarətdir, ikinci tərəfi isə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş oronimik terminlərdir. Məsələn: Təpə+baş+ı, Xəlifə+bağ-ı və s. Göstərilən bu orooykonimlər ilk vaxtlar, həqiqətən, relyefi əks etdirmiş, yaşayış məntəqələri həmin yerdə salınmış, sonra ilkin mənasını itirmiş, yenidən toponimləşmişdir.

3.5. HİDRONİMLƏRDƏN TÖRƏYƏN SADƏ OYKONİMLƏR

Ümumtürk toponimiyasında olduğu kimi, Cənubi Azərbaycan toponimiyasında da bir çox kənd adlarının tərkibində "bulaq", "çay" hidronimik terminləri işlənir. Zəngin su qaynaqları ilə məşhur olan bu ərazilərdə çoxlu bulaq, çay və s. su obyektləri olduğu üçün kənd adları da həmin su obyektlərini əks etdirir. İlk vaxtlar belə oykonimlər, həqiqətən, hidronimi əks etdirmişdir: qarabulaq, təkbulaq, ağçay, daşbulaq və s. Sonra həmin su mənbələrinin yaxınlığında insanlar məskunlaşmış və hidronimlər ilkin mənasını itirərək yeni məna kəsb etmiş, yəni oykonimləşmə prosesi keçirmişdir.

Tədqiq olunan ərazilərdə sadə və düzəltmə hidronimik oykonimlər çox azdır. Məsələn: Kəhriz کهریز Ərdəbil-də kənd; Çay چای Əhərdə kənd.

1. Mürəkkəb quruluşlu, elliptik coğrafi nomenli (bulaq, çay və s.) hidronimlərdən törənmiş hidrooykonimlər tədqiq olunan ərazilərdə çoxdur. Həmin oykonimləri quruluşlarına görə belə qruplaşdırmaq olar:

a) Bulaq hidronimik termini ilə formalaşanlar:

Üçbulaq اوچ بلاغ Marağada kənd; Qızılbulaq قزل بلاغ Makuda kənd; Qoşabulaq قوشه بلاغ Marağada kənd; Qarabulaq قره بلاغ Marağada kənd; Qırxbulaq قرخ بلاغ Marağada kənd; Zəncirbulaq زنجير بلاغ Əhərdə kənd; Güllübulaq گلی بلاغ Marağada kənd; Yağlıbulaq ياغلی بلاغ Marağada kənd; Yuxarı Ağbulaq (بالا) آغ بلاغ Əhərdə kənd; Başbulaq

بلاغ Marağada kənd; Şorbulaq شر بلاغ Marağada kənd;
Yeddibulaq بلاغ یدی Miyanədə kənd; Yastibulaq یاسدی بلا-
غ Ərdəbildə kənd və s.

b) Çay, su hidronimik termini ilə formalaşanlar:

Dərinsu درین سو Marağada kənd; Quruçay قوری چای
Marağada kənd; Arpaçay آرپا چای Marağada kənd; Ağdağ
çay آغ داغ چای Marağada kənd; Barandüz çayı باراندوز چای Ur-
miyada kənd; Ağçay آغ چای Ərdəbildə kənd; İmamçay امام
چای Sərabda kənd.

b) Arx və kəhriz hidronimik termini ilə formalaşan-
lar:

Yengiarx ینگى ارخ Marağada kənd;
Korkəhriz کور کهریز Həmədanda kənd;
Həsənpadşah kəhrizi قنات حسن پادشاه Təbrizdə),
Şahçələbi kəhrizi قنات شاه چلبی (Təbrizdə),
Cahangir Mirzə kəhrizi قنات جهانگیر میرزا (Təbrizdə),
Xacəqasım kəhrizi قنات خواجه قاسم (Təbrizdə),
Topçubaşı kəhrizi قنات توپچی باشی (Təbrizdə),
Əkbərabad kəhrizi قنات اکر اباد (Təbrizdə),
Mirzəli kəhrizi قنات میرزا علی (Təbrizdə),
Mərcan kəhrizi قنات مرجان (Təbrizdə),
Allahverdixan kəhrizi قنات الله ویردی خان (Təbrizdə),
Əhmədpaşa kəhrizi قنات احمد پاشا (Təbrizdə),
Hacıcəfər kəhrizi قنات حاجی جعفر (Təbrizdə),
İlanlu kəhrizi قنات ایلان لو (Təbrizdə),
Mircəlil kəhrizi قنات میرجلیل (Təbrizdə),
Sərdar kəhrizi قنات سردار (Təbrizdə),
Əlixatun kəhrizi قنات علی خواتون (Təbrizdə),
Mirqasım kəhrizi قنات میرقاسم (Təbrizdə),

Əmirəslan kəhrizi قنات امیر اصلان (Təbrizdə),
Ağa Ələkbər kəhrizi قنات آقا علی اکبر (Təbrizdə),
Heybət kəhrizi قنات هيبت (Təbrizdə),
Molla kəhrizi قنات ملا (Təbrizdə),
Ağəli kəhrizi قنات آقا علی (Təbrizdə),
Hacı Məhəmmədbağır kəhrizi قنات حاجی محمد باقر (Təbrizdə),

Hacı Mirzəbağır kəhrizi قنات حاجی میرزا باقر (Təbrizdə),
Hacıabbas kəhrizi قنات حاجی عباس (Təbrizdə),
Heydərbəy kəhrizi قنات حیدر بیگ (Təbrizdə),
Hacısaleh kəhrizi قنات حاجی صالح (Təbrizdə),
Sərrac kəhrizi قنات سراج (Təbrizdə),
Topçubaşı kəhrizi قنات توپچی باشی (Təbrizdə),
Qarasu kəhrizi قنات فراسو (Təbrizdə).

Göründüyü kimi, təbii coğrafi şəraitlə bağlı olduğu üçün Marağada daha çox hidronimik oykonimlər vardır. Bundan başqa, Yengiarx oykoniminin tərkibində qədim ng qovuşuq samiti də mühafizə olunmuşdur.

İkinci növ ismi birləşmə modelində, ikinci tərəfi mənsubiyyət şəkilçili hidronimik oykonimlərin aşağıda qeyd olunan formaları vardır.

Bulaq termini ilə formalaşanlar:

Novruz bulağı نوروز بلاغی Urmiyada kənd,

Naxırçı bulağı ناخرچی بلاغی Təbrizdə kənd.

3.6. FİTONİMLƏRDƏN TÖRƏYƏN SADƏ OYKONİMLƏR (FİTOOYKONİMLƏR)

Cənubi Azərbaycanın ərazisinin oykonimiyasında ərazilərin bitki aləmini əks etdirən oykonimlər də çoxdur.

1. Sadə fitonimdən törəyən kənd adı göstərilən ərazidə az yayılmışdır. Məsələn: Yaşıl ياشیل Əhərdə kənd, Darçın دارچین Əhərdə kənd.

Yaşıl oykonimi, əsasən, “çəmənlik, yaşıllıq” semantik mənasını ifadə edir. Belə bir kənd adı Ermənistanın Şörəyel vadisində də olmuşdur (124, 100).

Düzəltmə fitonimlərdən törəyən oykonimlər ərazilərin toponimiyasında daha çox yayılmışdır. Bu oykonimlər əsasən -ca (-cə), -lı (-li,- lu, -lü), -lıq (-luq, -lik, -lük), -stan şəkilçili müxtəlif bitki və meyvə adlarından (xurma, yonca, qoz, palıd, əncir və s.) törəmişdir. Məsələn: Ağacalı آقاجلی Əhərdə kənd; Yoncalı یونجالی Ərdəbildə kənd; Xurmalı خرم الو Əhərdə kənd; Güllücə گلوجه Ərdəbildə kənd; Qozlu قوزلو Ərdəbildə kənd; Qozluca قوزلوجه Meşkinşəhrdə kənd; Palıdlı پالوتلو Əhərdə kənd; Əncirli انجیرلو Ərdəbildə kənd; Gülüstan گلستان Hərvabadda kənd; Arpalıq آرپالیق Əhərdə kənd və s.

Qeyd etmək lazımdır ki, Cənubi Azərbaycana yaxın olan Ermənistan ərazisində də Güllücə adlı 3 kənd, Palıdlı adlı 2 kənd, Qozlu adlı 1 kənd olmuşdur.

2.1 növ ismi birləşmə modelində mürəkkəb söz formasında da oykonimlər tədqiq olunan ərazilərin toponimiyasında öz əksini tapmışdır. Məsələn: Üçağac اوچ آغاج Miyanədə

kənd, Qarağac قره آغاج Hərvabadda kənd, Yalqızağac يالقوز
آغاجMiyanədə kənd və s.

Göründüyü kimi, mürəkkəb sözlərdən törənmiş oy-
konimlərin birinci tərəfi say və sifətdən, ikinci komponen-
ti isə ağac leksik vahidindən ibarətdir.

Toponimlər haqqında maraqlı fikirlər irəli sürən Lev
Uspenski göstərir ki, quş və heyvan adları antroponimika-
da əks olunduğu üçün bir çox halda toponimin bitki, quş,
heyvan, yoxsa insan adından törənməsi məlum olmur, çə-
tinlik yaradır (125, 115, 117).

3.7. ZONİMLƏRDƏN TÖRƏYƏN SADƏ OYKONİMLƏR (ZOOYKONİMLƏR)

Cənubi Azərbaycan oykonimiyasında türk xalqlarının qədim mifik təfəkkürü ilə sıx bağlı olan totemlərdən törəyən oykonimlər az da olsa, rast gəlinir. Azərbaycan türklərinin də şahin, qurd, ilan qoyun totemi olması bir çox tarixi mənbələrdə və folklorda öz əksini tapmışdır. Bunun canlı izləri zooykonimlərdə qrammatik və sintaktik quruluşlarına görə müxtəlifdir.

Sadə zoonimdən törəyən sadə kənd adları ümumiyyətlə azdır və heç bir toponim olmadan formalaşmışdır.

Toyuq (Toux) طويق Əhərdə kənd.

1. Müxtəlif qrammatik şəkilçilər qəbul edib düzəltmə sözlərdən törəyən oykonimlər, əsasən ümumi zooykonimlərdən və sematik mənası çoxluq bildirən -lı, -li, -lu, -lu şəkilçisindən ibarətdir. Ümumiyyətlə, Azərbaycan toponimiyasında bu, bir sistem təşkil edir. Məsələn: Göyərçinli (Göyərçinni) گوگرچين لو Miyanədə kənd, Porsuqlu (Porsuxlu) پورسيخلو Miyanədə kənd, Pişiklu پيشيكلو Təbrizdə kənd, Pələnglu پلنگ لو Ərdəbildə kənd, Dovşanlı (Dovşanı) دوشانلو Xəyavda kənd və s.

2.1 növ ismi birləşmə modelində mürəkkəb söz formasında formalaşan ümumi leksik vahidlərdən - zoonimlərdən düzələn sadə oykonimlər: məsələn, Qarakəklik

قره کهلک Təbrizdə kənd, Alacüce آلا جوجه Təbrizdə kənd, Qaraqoç قره قوچ Təbrizdə kənd, Korkeçi کور کيچ Miya-

nədə kənd, Qurdtəpə قورت تپه Hurandda kənd və s. Göründüyü kimi, bu oykonimlərin birinci tərəfi müxtəlif təyinedici sözlərdən (kor, ala, qara, qurd və s.), ikinci tərəfi isə zoonimlərdən (qoç, cücə, keçi, kəklik) və coğrafi termindən (təpə) ibarətdir. İsim və feli bağlama modelində kənd adında - oykonim çoxdur. Məsələn: Bax: Attutan - أت توتان (Miyanədə kənd).

Göstərilən oykonimlərdə coğrafi termin (kənd, qəsəbə, oba və s.) işlənməmişdir. Yəni sadələşmə nəticəsində əsas onomastik vahid (Korkeçi) işlənir, lakin oykonimik termin kimi kənd sözü işlənmir.

Elmi ədəbiyyatda belə toponimlərə bəzən “kəşk toponim” də deyilir (61, 184).

Göstərdiyimiz oykonimlərdən bəziləri ola bilər ki, miqrativ oykonim olsun. Çünki ola bilər ki, kənd adında adı çəkilən bitki və ya heyvanın kökü kəsilsin və ya əksinə olsun. Çox vaxt belə zoooykonim və fitooykonimlər etnooykonimlərlə də qarışdırılır. Çünki camışlı, söyüdlü adlı tayfalar da Azərbaycan ərazisində yaşamış və öz adlarını etnotoponimlərdə əbədiləşdirmişdir.

Zoooykonimlərdən bir neçəsinin izahına nəzər salaq:

Qaraqoç قره قوچ Təbrizdə kənd.

Oğuz haqqındakı əfsanənin uyğur versiyasının sonuna yaxın belə bir hadisəyə diqqət yetirək.

Oğuz xan sağda qırx qulac ağac ucaltdı. Onun başına qızıl toyuq qoydurdu, ayağına isə ağ qoyun bağlatdı. Onun başına gümüş toyuq, ayağına isə ağ qoyun bağlatdı. Onun başına gümüş toyuq, ayağına isə qara qoyun bağlatdı (126, 61, 62).

Buradan aydın olur ki, Oğuz qəbilələri ağacın başında altun və gümüş toyuğun heykəlini, ya da müqəvvasını qoyur dibinə isə ağ və qara qoyun bağlarmışlar.

Göyərçinli گوگرچین لو Miyanədə kənd

Bir çox əski xalqlarda göyərçin məhəbbət, sevib-sevilmək rəmzi olmuşdur. Azərbaycan nağıllarında, eləcə də yazılı ədəbiyyatında aşiq qəhrəmanlarına kömək edən göyərçinlər qərinələrin fikirlər, görüşlər, inamlar mübarizəsindən, qəbilə birləşmələrinin qaynayıb - qarışdıqları çağın keşməkeşlərindən bu günə kimi gəlmiş göyərçin zoomorfik toteminin izləri, qalıqlarıdır. Göyərçinlər iştirak etdikləri nağılların hamısında aşiqə və ya onun qohum əqrabasına, dostlarına (hətta heyvanına) kömək edirlər.

Göyərçinlərin həmin xüsusiyyəti onların məhəbbət mifi ilə əlaqədar olmalarından doğur (111, 80).

Görünür, bu kəndin adı da bu totemlə bağlı Göyərçinli adlanmışdır.

Attutan آت توتان Meşkinşəhrdə kənd.

Məlumdur ki, türkdilli xalqlar üçün ev heyvanlarından at və it totem kimi işlənmişdir. At sözünün nümunələrinə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında rast gəlinir:

“Mən bu gün Qonur atıma qalxaram üçgünlük yolu bir gündə aşaram, öynə olmadan yurdumun üstünə gedərəm” (69, 30).

“At” ədəbiyyatda bir obraz kimi canlanmışdır. O, dastanlarda, qəhrəman üçün həm minik və mübarizə vasi-təsi kimi, həm də dost kimi verilmişdir.

Attutan isim və feli sifət modelində olan mürəkkəb söz kimi formalaşmış oykonimdir.

3.8. MÜRƏKKƏB (ELLIPTİK COĞRAFI NOMENLİ) OYKONİMLƏR

Cənubi Azərbaycan, eləcə də bütün türk ellərində oykonimlərin elə tipi vardır ki, həmin oykonimlərin ikinci komponentində qovuşuq halda müxtəlif coğrafi terminlər işlənmişdir: Qaraqışlaq, Ağdaş, Arpaçay və s.

Göstərilən oykonimlərin ikinci tərəfindəki qışlaq, bu-laq, daş, çay coğrafi terminləri ilk vaxtlar həqiqətən relyefi və ya su obyektini bildirmişdir: Qarabulaq, Ağdaş, Arpaçay, Qaraqışlaq və s. Göstərilən coğrafi obyektlərin yanında yaşayış məskənləri salındıqdan sonra coğrafi obyektin yeni növü əmələ gəlmiş, oronim və hidronim yenidən toponimləşərək öz əvvəlki mənalarını itirmiş, yeni məna kəsb etmişdir: Arpaçay kəndi, Qarabulaq kəndi və s.

T.M.Əhmədov göstərir ki, mürəkkəb toponimlərin II tərəfləri, bir qayda olaraq, təyinolunan, I tərəflər isə təyinedən funksiyası daşıyır.

Deməli, tam formalı toponimlərdə olduğu kimi, elliptik coğrafi nomenli oykonimlərin də II komponentləri ilkin dövrlərdə indikator rolunu oynayan coğrafi nomenlərlə, I komponentləri isə onu bu və ya digər cəhətdən təyin etməyə, müəyyənləşdirməyə, aydınlaşdırmağa, dəqiqləşdirməyə xidmət edə bilən sözlərlə ifadə olunur. Belə adların mürəkkəb oykonim kimi formalaşmasında mühüm rol oynayan kənd, abad, yurd, oba, qışlaq, pəyə, binə, qazma, qala, məhlə (məhəllə), ada, şen və s. topokomponentlər - coğrafi nomenlərdir.

Mürəkkəb quruluşlu oykonimlərin topoformantları və onların formalaşmasında iştirak etmiş digər leksik vahidlər leksik-semantik və leksik-qrammatik xüsusiyyətlərinə görə rəngarəngdir. Belə ki, oykonimləri reallaşdıran ikinci komponentlər, bir qayda olaraq obyektin ilkin tipini bildirən ümumi isimlərdən ibarət olub, əvvəlki komponentlə bitişik yazılır və bir vurğu altında tələffüz olunur.

Mürəkkəb oykonimlərin əksəriyyəti I növ söz birləşməsi əsasında formalaşırlar. II növ əsasında sabitləşənlərə isə nisbətən az rast gəlinir (16, 174).

A) I növ ismi söz birləşməsi əsasında formalaşan mürəkkəb oykonimlər.

I. Eyni mənalı kənd, şəhər coğrafi nomeni əsasında formalaşan oykonimlər.

a) I tərəfi etnonimlərlə ifadə olunanlar.

Belə adlar yaşayış məntəqələrinin konkret tayfaya, nəslə və ya xalqa məxsusluğunu, aidliyini bildirməyə xidmət edir: Boyatkənd, Qanlıkənd, Kürdkənd və s.

a) I tərəfi etnonimlərlə ifadə olunanlar.

Belə adlar yaşayış məntəqələrinin konkret tayfaya, nəslə və ya xalqa məxsusluğunu, aidliyini bildirməyə xidmət edir: Boyatkənd, Qanlıkənd, Kürdkənd və s.

b) Birinci tərəf müəyyən şəxs adı bildirərək, məntəqənin kim tərəfindən salındığını, konkret olaraq, hansı şəxsə mənsub olduğunu göstərir: Əşrəfkənd, Balışkənd, Aydınkənd.

II. Abad topoformantı əsasında formalaşan mürəkkəb oykonimlər:

a) Abad topoformantı, əsasən şəxs adlarına qoşularaq, məntəqələrin vaxtilə onlara məxsus olduğunu və ya onlar tərəfindən salındığını bildirən mürəkkəb oykonimlər əmələ gətirir: Əhmədabad, Əminabad, Əkbərabad, Əsədabad, Əşrəfabad, İskəndərabad, Əmirabad, Cəfərabad, Teymurabad, Camalabad, Cəlilabad, Həsənable, Rəhimabad, Rəşidabad, Rüstənable, Xatunabad, Mahmudabad, Nüsrətabad, Nazimabad, Nəsirabad, Məcidabad, Müzəffərabad və s.

b) Birinci tərəfi şəxs, titul və vəzifə adları, ikinci tərəfi qışlaq formantı ilə ifadə olunaraq məntəqənin onlara məxsus olduğunu bildirir: Mahmudqışlaq, Bəyqışlaq, Seyidqışlaq və s.

Yuxarıdakılardan aydın olur ki, Cənubi Azərbaycan oykonimlərinin funksional-struktur tiplərini təhlil etməyin həm elmi-nəzəri, həm də çox böyük təcrübi əhəmiyyəti vardır.

NƏTİCƏ

Cənubi Azərbaycan oykonimlərinin tədqiq edilməsi, onların etno-lingvistik təhlili, quruluşunun öyrənilməsi həmin oykonimlərin həm də yaranma tarixi, yerləşdiyi coğrafi ərazinin araşdırılması aşağıda qeyd olunmuş elmi nəticələri deməyə imkan verir:

1. Tədqiqata cəlb etdiyimiz ərazi Cənubi Azərbaycanın oykonimiyasının 90% qədəri Azərbaycan dilinin qayda-qanunları əsasında formalaşmış və göstərilən bölgədə oykonimlərin, eləcə də hidronim və oronimlərin türk qatı yaranmışdır.

2. Tədqiq etdiyimiz ərazilərdə Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirak etmiş bir çox qədim türk tayfalarının adları oykonimlərdə qalmaqdadır: Kəngərli کنگرلو, Qıpçaq قپچاق, Cığatay جقاتای, Xələc خلع, Əfşar افشار, Ahurlu آهورلو, Boyatkənd بیات کند, Elxanlar ایلجانلار, Qapanlu-قاپانلو və s.

Göstərilən oykonimlərin əsasında qıpçaq, cığatay, xələc, əfşar, boyat, elxani, ahur, qapan və s. tayfalar dayanır. Göstərilən bölgələrdə etnooykonimlərin həm çoxluğu, həm də türkmənşəli olması Azərbaycan türklərinin Cənubi Azərbaycanda köklü bir xalq olmasının təsdiq edir.

3. Cənubi Azərbaycan oykonimlərinin əsas xüsusiyyətlərindən biri də onların topoformantsız işlənməsidir. Məsələn: Aydəmir, Tağı, Əlibəy, Ağabağan, Molla Əhməd, Qulu, Xan Vəli və s.

Göründüyü kimi, bu yaşayış məntəqəsi adları heç bir şəkilçi olmadan aktiv halda işlənir. Fikrimizcə, tarixən adlar Aydəmimli, Tağılar, Əlibəyli, Molla Əhmədli və s. formada işlənmiş, sonralar isə, oykonim sadələşərək indiki antroponim formasına düşmüşdür. Bu formada (çılpaq) işlənən oykonimlərin quruluşu Cənubi Azərbaycanın antroponimlərinin spesifik xüsusiyyətlərindəndir.

4. Ümumtürk toponimiyasında olduğu kimi, Cənubi Azərbaycan oykonimlərində də relyef adları bir sistem kimi əks olunmuşdur.

Məsələn; Kültəpə گلتپه, Sarıçəmən ساری چمن, Ağdaş آغ داش, Kəmərqaya کمر قيه və s...

5. Cənubi Azərbaycanda hidronimlərdən törənmiş yaşayış məntəqəsi adları da maraqlıdır: Yanbulaq بیان بلاغ, Qırxbulaq قرخ بلاغ, Yasdıbulaq یاسدی بلاغ, Qoşabulaq قوشه بلاغ, Uzunbulaq اوزون بلاغ, Təkbulaq تک بلاغ, Ağçay آغ چای və s.

Tədqiqatdan aydın olur ki, ilk vaxtlar həqiqətən, götürülən oykonimlər su obyektinin adlarını bildirmiş, sonra isə həmin obyektin yanında yaşayış məskəni salındığı üçün hidronim yenidən toponimləşərək oykonim statusu qazanmışdır.

6. Cənubi Azərbaycanın bitki və heyvanat aləmi oykonimlərdə öz əksini tapmışdır: Qarağac قره آغاج, Darçın-دار چین, Yoncalı یونج الو چین, Yaşıl یاشیل, Əncirli انجیرلو, Palıdlı پالوتلو, Xurmalı خرم الو, Qaraqoç قره قوچ, Alacüce آلا جوجه, Köyərçinli گؤگرچین لو, Cücəli جوجلی, Pişikli پيشيکلو və s.

Totəmlə bağlı olan oykonimlər də Cənubi Azərbaycanda mövcuddur: İlancıق ایلانچق Qurdəpə və s.

7. İran tarixçilərindən S.Ə.Kəsrəvi bir çox toponimləri (Qarğa-bazar, Azərbaycan və s.) təhrif edərək, ən çox erməni mənbələrinə üstünlük verir. Nadir Mirzə, Eyyub Niknam Lalə, Fəriborz Zövqi, Əbdüləli Karənk, Mahmud Pənahyan, Baba Səfəri və digərləri türkmənşəli coğrafi adların izahına daha çox real yanaşmışlar.

8. Cənubi Azərbaycan oykonimlərinin funksional quruluşu da müxtəlifdir. Belə ki oykonimlər sadə (Xəncər, Qopuz, Səlcuq və s.) düzəltmə (Davudlu, Danalı, Koxalı, Çanaxçı və s.) və mürəkkəb leksik vahidlərdən (Qabaqtəpə, Sarıyataq, Ağcakənd və s.) törənmişdir.

9. Oykonimlərin quruluşundan aydın olur ki, türk dilində işlənən bir çox leksik şəkilcər (-lı, -li, -lu, -lü; -çı, -çi, -çu, -çü) və bəzən qrammatik şəkilçilər (-lar,-lər) oykonimlərdə öz əksini tapmışdır: Axtaçı, Dəmirçi, Qaradağlı, Baharlı, Tatlar, Sofular, Türkmənlər və s.

10. Oykonimlərin birinci tərəfindəki onomastik vahid bir qayda olaraq birinci növ (Qaraqaya, Ağdaş və s.), ikinci növ (Quşqayası, Bababağı və s.) ismi birləşmə və feli sifət (Daşkəsən, Attutan və s.) modelində formalaşmışdır.

Cənubi Azərbaycan oykonimlərinin Azərbaycan Respublikasında, Qərbi Azərbaycanda (indiki Ermənistan), Türkiyədə, Əfqanıstanda, Bolqarıstanda, Kırıda, Orta Asiyada və s. ərazilərdə paralelləri mövcuddur. Bütün bunlar türk xalqlarının eyni etnoslardan törəndiyini göstərir, həm də Azərbaycan türklərinin Urmiyadan Qafqaz dağlarındanək bir ərazidə ta qədimdən məskun olduqlarını təsdiq edir.

**ТЮРКСКИЕ (АЗЕРБАЙДЖАНСКИЕ) ОЙКОНИМЫ
ЮЖНОГО АЗЕРБАЙДЖАНА
РЕЗЮМЕ**

Данная работа посвящена исследованию одного из видов географических названий – ойконимов на территории Южного Азербайджана (Иран). Она является первой в Азербайджанском языкознании попыткой монографического изучения топонимии данного региона, имеющей огромное значение в более глубоком освещении истории азербайджанско-тюркского языка, в частности его дописьменного периода.

Произведение состоит из трех глав, заключения, списка использованной литературы и приложения – перечня ойконимов исследуемой территории.

В состоящей из двух частей первой главе излагаются актуальность изучаемой темы, ее цель и задачи, научная новизна, используемые в работе методы исследования, а также ее теоретическое и практическое значения. В первой части данной главе дается подробное описание письменных источников, опубликованных в Иране и использованных нами для сбора фактического материала; во второй части этой главы освещается история и состояние изучения топонимов, в частности ойконимов Южного Азербайджана в азербайджанской лингвистической науке.

Во второй главе работы дается подробный семантический анализ всех тех типов ойконимов изучаемого региона, которые выявлены в результате исследования собранного фактического материала (этноойконимы, антропоойконимы, гидроойконимы, ороойконимы, фитоойконимы, зооойконимы и др.).

В третьей главе работы подробно освещаются выявленные настоящим исследованием структурные типы ойконимов Южного Азербайджана (простые, производные, сложные), каждый из которых всесторонне анализируется на конкретных фактах. Дается лингвистическая характеристика семантической связи между составными частями как производных, так и сложных по структуре ойконимов, выявляется топонимическая значимость компонентов сложных ойконимов.

TURKIC (AZERBAIJANIAN) OICONYMS OF THE SOUTH AZERBAIJAN SUMMARY

This work is devoted to study of one of the aspects of geographical denominations – oiconyms on the South Azerbaijan territory (Iran). In Azerbaijan Linguistics it's the first attempt of monographic study of toponymy of the present region, and it's of great importance in more deep illumination of Azerbaijan – Turkic Language, in particular, its prewritten period.

The work consists of three chapters, conclusion, list of the used literature and supplement – list of oiconyms of the explored territory.

In the first chapter, consisting of two parts, the actuality of the studied theme, its aim and problems, scientific novelty, methods of study used in the work, and also its theoretical and practical significance are expounded. In the first part of the given chapter a detailed description of written sources, published in Iran and used by us for collection of the facts, is presented; in the second part of this chapter the history and the state of study of toponyms are illuminated, in particular, oiconyms of the South Azerbaijan in Azerbaijanian Linguistic science.

In the second chapter of the work a detailed semantic analysis of all those types of oiconyms, the explored region is given, which were exposed as a result of study of the collected facts (etnooiconyms, antropooiconyms,

hydrooiconyms, orooiconyms, phytooiconyms, zoooiconyms, etc.).

In the third chapter of the work the exposed structural types of oiconyms of the South Azerbaijan by the present study (simple, derivative, complex) are illuminated in detail, each of which is analysed thoroughly on the concrete facts. Linguistic characteristics of semantic relation between the compound parts as of derivative as of complex by structure oiconyms is given; toponymic significance of the components of complex oiconyms is exposed.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT:

(Azərbaycan, rus, fars, ingilis)

1. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1994.
2. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, X cild. Bakı, 1987.
3. З.Ямпольский. Древнейшие сведения о тюрках в зоне Азербайджана, "Ученые записки" (серия языка и литературы), АГУ им. С.М.Кирова, №2, 1966.
4. З.Ямпольский. О тюрках V века до нашей эры, "Ученые записки" (серия язык и литература, АГУ им. С.М.Кирова, 1970, № 5-6.
5. М.Г.Велиев (Бахарлы), Азербайджан: физико-географический, этнографический и экономический очерки: Баку, 1921.
6. М.Г.Велиев (Бахарлы), Население Азербайджана. - "Музеи этнографических сокровищ,."- Азербайджанский настольный календарь, ч. (Азербайджановедение). Баку 1925.
7. M. İsmayıl. Azərbaycan tarixi . Bakı, 1992.
8. M.H.Baharlı. Azərbaycan, Bakı, 1993.
9. Cabir Məmmədov, Həbibə Soltanova. İranın və Əfqanıstanın coğrafiyası. Bakı, 1989.
10. نادر میرزا. تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز. ۱۳۷۳
11. Fəruq Sümər. "Oğuzlar" Bakı, 1992.
12. Abdulla Fazili. Atropatena (e.ə. 1V-e. VII əsri) Bakı, Elm, 1992.
13. Ağamusa Axundov. "Torpağın köksündə tarixin izləri", Bakı, 1983.
14. T.M.Əhmədov. El-obamızın adları. Bakı, 1984.
15. T.M.Əhmədov. Azərbaycan paleotoponimiyası. B.: 1985

16. T.Əhmədov. "Azərbaycan toponimikasının əsasları." Bakı, 1991.
17. H.Mirzəyev. Aşıq poeziyasında yaşayan adlarımız və tariximiz. Bakı, 1997.
18. فرهنگ ایران زمین – (یاد کارنامه پورداود) تهران، ۱۳۵۲
19. فرهنگ جغرافیائی ایران. تهران: ۱۳۳۰
20. دکتر پریدخت. جغرافیای روستایی. تهران: ۱۳۷۳
21. احمد کسروی. نامهای شهرها و دیه های ایران. تهران: ۱۳۰۸
22. مسود کیهان. جغرافیای اقتصادی ایران، تهران: ۱۳۷۲
23. Г.А.Гейбуллаев. Топонимия Азербайджана. Баку, ЭДМ, 1986.
24. M.Məhəmmədi. Qızılbaşlar tarixi. Bakı, 1993.
25. M.Məhəmmədi. Güney Azərbaycan məsələləri. Bakı, 2012.
26. "Bakı-Təbriz" jurnalı. № 2, 2006, səh.14
27. دکتر محمود پناهیان تبریزی. فرهنگ جغرافیای ملی ترکان ایران زمین: تهران: ۱۳۳۰، جلد دوم
28. دکتر محمود پناهیان تبریزی. فرهنگ جغرافیای ملی ترکان ایران زمین. تهران: ۱۳۳۰، جلد سوم
29. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı, 1989.
30. Геродот. История. В девяти книгах. Перевод и примечания Г.А.Стратановского. Л., Наука, 1972.
31. Страбон. География. В 17-ти книгах. Пер. (с греч.) статья и комментарии. Г.А. Стратановского. Л.: Наука, 1964
32. Гусейнов Р.А. Сирийские источники VII-VIII вв. об Азербайджане, Б., 1960; Пигулевская Н.В. Сирийские источники по истории народов СССР. М. – Л.: 1941
33. История Армении Фавстоса Бузанда. Пер. с древнеарм. М.А.Геворкяна. Ереван. 1953
34. История Армении Моисея Хоренского. Пер. с древнеарм. Н.О.Эмина. М., 1893
35. Армянская география VII века по Р.Х. Пер. с древнеарм. К.П.Паткановым. СПб. 1877.

36. История Халифов вардапета Гевонда, писателя VIII века. Пер. с армянского К.Патканьяна. СПб: 1862

37. История Агван Моисея Каганкатваца. Пер. с армянского К. Патканьяна. СПб.: 1861

38. Мхитар Гош. Албанская хроника. Предисловие, перевод и комментарии. З.М.Бунятова. Б., 1960.

39. Киракос Гандзакечи. История. Пер. с древнеарм. Т.Тер-Григорьяна. Б.: 1946.

40. Худуд ал-Алам. Рукопись Туманского. Введение и указатель В.В.Бартольда. Л.: 1930

41. Меликсет-Бек Л.М. Источники грузинские. – Обзор источников по истории Азербайджана, вып. 11, 1939.

42. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей, т.1. книга первая. М. – Л.: 1952; Джамму ат-таваи. Т.III. Баку, 1957

43. Ахмед убн Асам ал-Куфи. Книга завоеваний (Извлечения по истории Азербайджана VII-IX вв.). Пер. с арабского языка академика АН Азерб. ССР З.М.Бунятова. Б.: ЭЛМ, 1981

44. Al-Balazuri, al-Imam Abi al-Abbas Ahmad b.Yahya b.Jabir. (1957). Futuh al-Buldan (Abdallah A. ad-Dabbagh. Umar A. ad-Dabbagh Ed.). Beirut: Dar an-nashr li al-jamiyyin.

45. al-Istakhri, Abu Ishak al-Farisi. (1967). Discriptio Ditionis Moslemicae (Kitab Masalik al-Mamalik). M. J. d. Goeje Ed. Editio tertia (photomechanice iterate). Lugduni Batavorum: E.J. Brill.

46. Садраддин Али ал-Хусейни. Ахбар ад-давлат ас-салджукийя. Издание текста, перевод, введение, примечания и приложения З.М.Бунятова. Москва, «Наука», 1980.

47. İbn əl-Əsir. Əl-Kamil fit-tarix. Tərc.ədəni M.Əfəndizadə. B.: 1959

48. Абд ар-Рашид ал-Бакуви. Китаб талхис ал-асар ва аджаиб ал-малик ал-каххар («Сокращение /книги о/ «Памятниках» и чудесах царя могучего»). Издание текста, перевод, предисловие, примечания и приложения З.М.Буниятова. М.: Наука, 1971

49. Ибрахим Эфенди Печеви. История (Извлечения по истории Азербайджана и сопредельных стран и областей периода 1520-1640 гг.). Пер. с турецкого языка и примечания акад. АН Азерб. ССР З.М.Буниятова. Б.: Элм, 1988.

50. Musəvi T.M. Orta əsr Azərbaycan tarixinə dair farsdilli sənədlər (XVI-XVIII əsərlər). B.: Elm, 1977.

51. Тарихи Дербенд-наме (с 9-ью приложениями). Пер. с языков: тюркского, арабского, персидского и французского. Под редакцией М.Алиханова-Аварского. Тифлис: 1898.

52. A.Bakıxanov. Gülüstanı-İrəm. Bakı, 1951.

53. ایوب نیکنام لاله: فریبز ذوقی. تبریز. در کندر تاریخ تبریز، ۱۳۷، ص، ۳

54. Y.B.Yusifov. "Azərbaycan" adı haqqında yeni mülahizələr: Azərbaycan onomastikası problemləri. Bakı, 1990.

55. N.M.Vəlixanlı. IX-XII əsr ərəb coğrafiyaşünas səyyahları Azərbaycan haqqında. Bakı, Elm Nəşriyyatı, 1974.

56. M.Elli. "Araz" nə deməkdir? "Azərbaycan təbiəti" jur., 1986, №2.

57. Вах: Древнетюркский словарь. Ленинград, 1969.

58. Хамдаллах Казвини. Нузхат ал Кулуб (Материалы по Азербайджану). Пер. с английского З.М.Буниятова. Пер. с персидского И.П.Петрушевского. Б.,Элм, 1983.

59. منصور خانلو. تبریز قدیم: تبریز: ۱۳۶: ص: ۱۹

60. Baba Səfəri. Ərdəbil dər qozərgahe tarix. II cild, Tehran, 1353.

61. Afat Qurbanov. Azərbaycan dilinin onomalogiyası. Bakı. 1988.

62. Hacıyev T.İ. Azərbaycan dilində qeyri-oğuz elementləri. – Türk dillərinin quruluşu və tarixi (Elmi əsərlərin tematik məcmuəsi). B.: 1983.

63. Гукасян Ворошил, Асланов Вагиф. Исследования по истории азербайджанского языка дописьменного периода. Б., Элм. 1986.

64. Əzizov Elbrus. “Söz xəzinəsi (Söz haqqında araşdırmalar)”. Bakı, 1995

65. Dəmirçizadə Ə.M. 50 söz. B. “Gənclik”, 1968.

66. B.Budaqov. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı, 1994.

67. Гейбуллаев Г.А. К этногенезу азербайджанцев, Б., “Элм”, 1991.

68. T.Əhmədov. Ön söz. “A.Bayramov. Qədim oğuz ellərinin - Ağbaba, Şörəyel və Pəmbək bölgələrinin yer-yurd adları (toponimləri) Sumqayıt nəşriyyatı, 1996.

69. Y.B.Yusifov, S.K.Kərimov “Toponimikanın əsasları” “Maarif” nəşriyyatı, Bakı, 1987.

70. В.А.Никонов. Введение в топонимику. М., 1965.

71. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Bakı, c V, 1981.

72. Знач. Закавказ. источн. В изуч. ист. азерб. языка. ст, 1978, № 2, 23,24

73. М.И.Артамонов. История Хазар. Л., 1962.

74. Ə.Rəcəbov, Y.Məmmədov. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı,1992.

75. А.Сумбатзаде. Азербайджанцы-этногенез и формирование народа. Б., Элм, 1990.

76. С.Г.Еремян. Ранние феодальные государства Закавказье в III-VII в. Очерки истории СССР III-IX веков., М., 1958.

77. Qasimov A.M. Kəngərli sözü və kəngərlilər. - Azərbaycan onomastikasına həsr edilmiş I elmi Konfransın materialları, Bakı, 1986.

78. Əliyev V. Tarixin izləri ilə. Bakı, 1975.

79. Xəlilov X.D. Qarabağın elat dünyası. Bakı, 1992.

80. Юзбашев Р.И. О некоторых чертах топонимики Азербайджана. Изв. АН Азерб. ССР сер. Науки о Земле, 1968, № 1.

81. Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı, Elm, 1995.

82. İbrahimov C.M. Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair. Oçerklər. B., 1958.

83. Fəzlullah Rəşidəddin "Oğuznamə", Bakı, 1992.

84. X.K. Баранов. Арабско-русский словарь. Москва. 1957.

85. М.Л. Гаффаров. Персидско-русский словарь. Т.Н. "Наука", Москва, 1976.

86. A. Bayramov. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 2015

87. Советская Историческая Энциклопедия. т. II. М., 1962.

88. Yüzbaşov R., Əliyev K., Sədiyev Ş. Azərbaycanın coğrafi adları, B., 1972; Ə. Fərzəli "Dədə Qorqud yolu". Bakı, 1995.

89. Abbasov A. M. Некоторые заметки об афшарах Афганистана. Советская тюркология. 1975, № 4.

90. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası Bakı, 1980, IV c.

91. Aslan Bayramov. Ağbaba və Şöhrəyel toponimləri. "Elm və həyat" jurnalı. Bakı, № 11-12.

92. Савина В.И. Словарь географических терминов и других слов, формирующих топонимов Ирана, Москва: «Наука», 1970.

93. Петрушевский И.П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI- начале XIX вв. Л. 1949.

94. Никонов В.А. Введение в топонимики. М., Наук, 1965.

95. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Bakı, 1976, I c.

96. Kitabı - Dədə Qorqud. Bakı, 1988.

97. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Bakı, 1978, II c.

98. Радлов В.В. Опыт словарь тюркских наречий тт. I-IV, SPB. 1893-1911.

99. Будагов Л.З. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий. тт.1 - II, SPB, 1869 -1871; فرهنگ جغرافیائی ایران. تهران: ۱۳۳۰: ص، ۱۵-۱۰

100. Kitabı - Dədə Qorqud. Bakı, 1962.

101. Yusifov Yusif. Qədim Şərq tarixi. Bakı, BDU nəşriyyatı, 1993.

102. Кононов А.Н. Семантика цветообозначений в тюркских языках – Тюркологический сборник. 1975, М. Наука.1978.

103. Ataniyazov S.Türkmənistanın toponimiyası, Aşqabat, Elm, 1981.

104. Mehraliyev E.Q. “Tərkibində “qara”, ağ (ak,ax) terminləri olan coğrafi adların mahiyyəti və lokal dəyişilməsi”. Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş elmi konfransın materialları. Bakı, Elm, 1973.

105. Чайлд Г. Древнейший восток в свете новых раскопок. пер. с. англ. М., 1956.

106. Д.Ч.Садеев, История древней Асскурии. М. Наука, 1979.

107. А.М.Фарзалиев. Укрепление османов на территории Сефевидского Азербайджана. Bakı, Elm, VIII Ч.. 1987.

108. Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана, Алма-Ата, 1963.
109. Mehrəliyev E.Q. Xalq coğrafi terminlərinin izahlı lüğəti. Bakı, 1987.
110. P.Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı,1992.
111. M.Seyidov. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaunaqları. Bakı, 1983.
112. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası, 20 cildə, I cild, xalq ədəbiyyatı, Bakı, 1982.
113. Филтер Н.Д. Культура и искусство двуречья. М.Л., 1958.
114. Mahmud Kaşğari. Divanu - lüğət - it türk Ankara, 1941.
115. Зеленин Д.К. Зеленин Д.К. Культ онгонов в Сибири. Изд-во Ан.СССР. м.,Л.,1936.
116. Бартольд В.В. Ориентировка первых мусульманских мечетев. Соч. т .6. М.,1966.
117. Balayev M. "Müqəddəs"lərə pərəstiş qalıqlarının xarakteri və təzahür formaları. Ateizm məsələləri, B., 1975.
118. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. Bakı, 1983,VII c.
119. E.M.Мурзаев. Словарь народных географических терминов. Москва, 1984, Мысль.
120. F.Kırzioqlu. Kars tarihi. 1953.
121. Рашид-ад-Дин. Сборник летописей, т.I, М.-Л., 1952.
122. Hüseyn Namiq Orkun. Oğuzlara dair. Ankara, 1935.
123. T.Əhmədov. El-obamızın adları. Bakı, 1984, s. 15; Г.Гейбуллаев, Топонимия Азербайджана, Баку, 1986.
124. Çobanov M.İ. Borçalı toponimləri. "Sərbəst düşüncə" qəzeti, 1993, № 238.
125. Aslan Bayramov. Ağbaba, Şorəyel və Pəmbək bölgələrinin türk toponimləri. Avtoreferat, BDU nəşri, 1995.

126. Лев Успенский. Загадки топонимии. Москва: "Молодая гвардия", 1969.

127. Шербак А.М. Огузнаме, Мухаббатнаме, Москва, 1959.

128. Mirəli Seyidov. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, 1983.

129. Kitabı Dədə-Qorqud. Bakı, 1988.

130. Якут ал-Хамави. Муджан ал-булдан (Сведения об Азербайджане). Пер. с арабского З.М.Буниятова и П.К.Жузе. Б., Элм, 1983.

MÜNDƏRİCAT:

Cənubi Azərbaycanın tarixi-coğrafi, siyasi, inzibati mövqeyi haqqında ümumi məlumat	3
I Fəsil	
İranda toponimlərin araşdırılması	19
1.1. Cənubi Azərbaycan oykonimləri mənbələrdə.....	19
1.2. Cənubi Azərbaycan oykonimlərinin öyrənilməsi tarixindən	34
II Fəsil	
2.1. Cənubi Azərbaycanın oykonimlərinin semantik təhlili	49
2.2. Etnonimlərdən (tayfa, tirə, nəsil, millət, xalq və s. adlarından) düzələn oykonimlər	54
2.3. Antroponimlərdən (ad, ata adı, фамилия, təxəllüs, ləqəb, titul və s. adlardan) düzələn oykonimlər.....	64
2.4. Oronimlərdən (relyef adlarından) törəyən oykonimlər	67
2.5. Hidronimlərdən (çay, göl, arx, kəhriz, quyu, axmaz) törəyən oykonimlər.....	72
2.6. Fitonim (bitki və ağac) adlarından düzələn oykonimlər.....	80
2.7. Zoonimlərdən və totemlərdən törəyən oykonimlər	82
2.8. Dini xarakterli sözlərdən düzələn oykonimlər.....	86
2.9. İlk oykonimlərdən törəyən oykonimlər	88
III Fəsil	
3.1. Cənubi Azərbaycan oykonimlərinin funksional	

struktur tipləri	90
3.2. Sadə oykonimlər (coğrafi nomensiz oykonimlər)..	90
müxtəlif quruluşlu etnonimlərdən törəyən sadə oykonimlər	93
3.3. Antropooykonimlər	102
3.4. Oronimlərdən törəyən sadə oykonimlər	105
3.5. Hidronimlərdən törəyən sadə oykonimlər	108
3.6. Fitonimlərdən törəyən sadə oykonimlər (fitooykonimlər)	111
3.7. Zoonimlərdən törəyən sadə oykonimlər (zooykonimlər)	113
3.8. Mürəkkəb (elliptik coğrafi nomenli) oykonimlər..	116
Nəticə	119
Резюме	122
Summary	124
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	126

“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Dizayner: Kamran İbrahimov

Texniki redaktor: Rövşanə Nizamiqızı

Çapa imzalanmış 14.03.2020

Şərti çap vərəqi 8,5. Sifariş № 48

Kağız formatı 60x84 1/16. Tiraj 100

Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnilib, çap olunmuşdur

E-mail: nurlan1959@gmail.com

Tel: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4